THE BOOK WAS DRENCHED

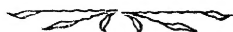
ोधनकार
करे कृत

संगीत विधिनिषेध नाटिका

कंमत] महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाऊस, लि. पुणें. [१० आणे.

विधिनिषेध

" डेक्कन् स्पार्क्स " ची

तीन अंकी संगीत नाटिका.

— ० —

-- लेखक --

केशव सिताराम ठाकरे

(प्रबोधनकार)

प्रकाशक

वि. ग. ताम्हणकर

महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाऊस लि. पुणे.

आवृत्ति पहिली] कि. १० आणे [१९३४.

विधिनिषेध

नाटिकेचा पहिला मंगल प्रयोग पुणे येथे **विजयानन्द** नाट्य-मन्दिरात, ता. ९ फेब्रुवारी सन १९३४ शुक्रवार रोजी सायंकाळी ६ वाजता, मेसर्स **श्री आणि कम्पनीच्या** सुप्रसिद्ध टापटिपीच्या व्यवस्थेखाली झाला.

नाटिकेतल्या भूमिका व स्पार्क्स.

कान्ति	...	..	श्री. कमळाबाई कामत
शान्ति	...	...	भाई कर्णिक
भैरव	...	...	श्रीकान्त राजे
पुराणे	...	...	प्रधान
डॉ. प्रवाळ	...	...	वसन्त कुळकर्णी
विवेकराव	...	...	नीलकण्ठराव पाटील
कावळे	...	...	ओंकारराव पाटील
बावळे	...	...	वसन्त म्हैसाळकर
सनातने	...	...	नाथ टिपनीस
गोरक्षण्या	...	...	डोंगर चिरमाडे
बगळाजी	...	...	सदाशिव जावळे
इन्स्पेक्टर	...	...	जगन्नाथराव कुलकर्णी

पुणे, ता. ९-२-३४

दत्तात्रय विश्वनाथ सुळे.
जनरल मॅनेजर
"डेक्कन् स्पार्क्स" नाट्यसंस्था

क्रांतिः—त्याचा कशाला हवा इतका विधिनिषेध ?

संगीत
विधिनिषेध नाटिका

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

नान्दी

नित नवल नटविशी नटेश्वरा ।
विधीनिषेध तुज ना जरा ॥ ध्रु० ॥
मानव हृदया विस्मय-खनि करुनी ।
हसविशि रुसविशि । क्षणांत जनांत ॥
नर राक्षस राक्षस नरसम कृति ।
दिसे जनी । चराचरीं । परोपरी ॥ १ ॥

[क्रान्ति प्र. क.]

क्रान्ति०—

(पद)

फुरफुरत्या हृदया प्रणति करित क्रान्ती ॥ ध्रु० ॥
हरविल झणिं भ्रान्ती ।
खुलविल नव शान्ती ॥
बदलासि भ्याड भीतो । काळासि ओळखी ना ।
त्यागोनि दिव्य क्रान्ति । शान्तीसही मुके तो ॥ १ ॥
मर्दास क्रान्ति शोभे । मुर्दास शान्ति लाभे ।
क्रान्तीच शान्ति देई । परी हीच भ्रान्ति लोकां ॥२॥

[शान्ति प्रवेश करते]

शान्ति—कोण क्रान्ती ! हल्लो, गुड् ईव्हनिंग्.

क्रान्ति—(शान्तीने कुंकू लावलेले पाहून) छान, अगदी छान. कुंकवाची ही टिकली लावल्यानं, आत्ता तू कित्ती कित्ती छान दिसतेस म्हणून सांगू ! तुझी दृष्ट काढाविशी वाटते.

शान्ति—माझ्या पांढऱ्या फटफटीत कपाळावर एकसारखी खिळलेली लोकांची दृष्ट हा टिकला खरच काढील काग ? क्रान्तिताई, इवलासा टिकला, पण पिंजरेची चिमुट हातात घेऊन कपाळाशी नेताना, माझी छाती कित्ती कित्ती धडधडत होती म्हणून सांगू ! दोन तीन वेळा तर लोक काय बोलतील ? या भीतीन माझा हात खाली पडला. घाबरून आरशात पाहते, तो काय ! माझ्या चेहेऱ्याऐवजी तुझाच हा रागीट चेहेरा तिथ मला दिसला. मग केलाच हिय्या, अन् टेकलाच हा टिकला एकदाचा कपाळाला !

क्रान्ति—पण आता तर नाहीना तुझी छाती धडधडत ?

शान्ति—छाती नाही धडधडत, पण मन मात्र गडबडत खर. पण कायग, लोकं मला नावं तर नाहीना ठेवणार ?

क्रान्ति—लोकं नावं ठेवीत नाहीत कशाला ? आतापर्यंत पांढऱ्या कपाळाची म्हणून बोटं दाखवली, आता कुंकू लावलं म्हणून दाखवतील. त्याचा विधिनिषेध आता किती बाळगायचा ! पांढऱ्या फटफटित कपाळा-कडं ज्यानी त्यानी रोखरोखून मारलेले डोळे सहन करण्यापेक्षा, कुंकवाचा हा कम्युनिष्टी लाल बावटा पत्करला. कुंकू लावलंस, ठीक केलंस. आता मरेपर्यंत ते पुसू नकोस.—म्हणे विधवानी कुंकू लाऊ नये !

शान्ति—क्रान्तिताई, नावासारखी आहेस खरी तू क्रान्ति. अग, कुणाला विधवा म्हणावं, न् कुणाला नाही, याचा तरी विधिनिषेध पुरुषानी बाळगला आहे थोडाच ! मला तर मेलं काहीच आठवत नाही. पण बाबा म्हणतात म्हणूनच मी समजून चालते, का केव्हातरी, कुठंतरी, कुणाशीतरी माझं लगीन लागलं, न् नवरा मेला, म्हणून मी विधवा. पण तू तर जित्या नवऱ्याची जिती बायको. तुझ्यात न् विधवेत काय फरक ?

त्या मेल्या सनातन्यानी क्षुल्लक कारणासाठीं तुला टाकली. जिता असून तो तुला मेल्यासारखाच नाहीं का ?

क्रान्ति—शान्ते, अग मी पण विधवाच ! तुझा नवरा तुझं कपाळ डागून मेला, अन् माझा नवरा मला विवाहाचा डाग लावून जगला. एवढाच काय तो फरक. बाकी आपण दोघीजणी विधवाच.

शान्ति—कुंकू लावण्याच्या धाडसाबरोबर, मला पुनर्विवाहाच पण धाडस करता येईल. पण तुला तीही सवलत नाही, क्रान्ते.

क्रान्ति—मला त्याचा मुळीच विधिनिषेध वाटत नाही. एकाच विवाहाचे असले थेर झाल्यावर, पुनर्विवाहाच्या फन्दात पडून मला काय मिळणार ? बी. ए. झाले म्हणून या केंब्रिज एम. ए. शहाण्याच्या बाशिं-गाला बाबानी मला बांधली. त्याचा हा असा विचका झाला ! विवाहाचेन् संसाराचे सोहाळे झाले इतके पुरे. आता विद्येच्या आनन्दातच आयुष्य काढण्याचा, आणि साधेल झेपेल तर समाजसेवा करण्याचा माझा विचार आहे.

[क्लबाचा शिपायी येतो.]

शिपायी—अवऽ करान्तिबाय, अवऽ शेन्ताबाय.

शान्ति—अगबाई ! बोलण्याच्या नादात आपल्याला लेट झाला वाटतं.

शिपायी—ल्याट म्हजी ! व्हेरी ल्याट झालाया. समदी फिऱ्याण्ड मण्डावली तकडं तुमची वाट पाहत्यात. शेम शेमबि वराडत्यात. पुरटीस व्हईल पुरटीस ! चला बिगी बिगी. किक् मार्च—आँ ! आन् ह्यो काय चिमित्कार ! वण्डार वण्डार ! श्येन्ताबायच्या कपाळाला कुकू ? कवा लागला तुमचा पाट ? अन् कुनालाबि न्हाय त्येची दाद ? आणखी याक पिकणी पारटी व्हनार.—चला बिगी बिगी. कमूसून. [जातो.

शान्ति—क्रान्तिताई, मला बाई लाज वाटते असं कूंकू लाऊन पार्टीला जायला. सगळे फ्रेण्ड्स् माझी थट्टा करतील. टाकू का पुसून ?

क्रान्ति—खबरदार पुसशील तर. यात कसली आली आहे लाज ! विधवांची कुंकव पुसून, बेवारशी बायका म्हणून रस्तोरस्ती त्यांचे धिण्डवडे काढणाऱ्या समाजाला वाटते का आपल्या लेकी बहिणी सुनांची लाज ?

नाही ना ? मग कशाला पाहिजे त्या लाजेचा आपल्याला एवढा विधि-निषेध ? अगदी हळव्या मनाची आहेस तू शान्ते. अग नवीन सुधारणेचा प्रघात असाच धिटाईन सुरू करावा लागतो हो.

शान्ति—पण कुणी हासलं तर ?

क्रान्ति—कुणी हाशलं तर ! कुंकवाला हासायला कुणाला काय झालं ? हासले फ्रेण्ड्स् तर हासले. सांग त्याना बेलाशक, म्हणाव हो, माझा पाट लागला, गन्धर्व झाला न् पुनर्विवाह पण उरकला.

शान्ति—अन् कुणाशी लागला म्हणून विचारलं, तर कायग सांगू ?

क्रान्ति—सांग, माझ्याशी तुझा पाट लागला म्हणून. धान्दरट कुठली. चल. [जातात.

प्रवेश दुसरा

[पुराणे व पाठोपाठ भैरव येतो.]

पुराणे—काय राण्डेचा हा धिंगाणा ! लग्नच मोडलेन् या बटकीच्या पोरीन् ! काय म्हणे, हुण्डेबाज गधड्याचं पाणिग्रहण करणार नाही. टरारा अंतर्पाट फाडला न् राण्डेची बोहल्यावरून पळाली. जुने डोळे न् नवे तमाशे. तुला कसे वाटतात रे भैरवा !- कायरे, बोलतो ते ऐकू येत नाही वाटतें ! डोळे फुटले, कां कान फुटले ?

भैरव—माझ्याशी काही बोलत का होतात तुम्ही ? [दुसऱ्या बाजूला येऊन उभा राहतो.] हां, बोला आता काय बोलावयाचे ते.

पुराणे—म्हंजे ! आतापर्यन्त बोललो ते गेलं वाटतं सारं कचऱ्याच्या पेटींत.

भैरव—ड्रेनेजात का म्हणाना, गेलं खरं ! पुराणे, मला अलीकडे एक कानफाट्या विकार जडला आहे. केव्हा ना केव्हा माझा एक कान बहिरा असतो. कोणत्या वेळी कोणत्या कानाला घट्ट दडा बसेल, याचा मुळींच नेम नसतो. फण्डगुण्डांच्या हंगामी न् दिखाऊ देशभक्तीसारखी, माझ्या कानाच्या दड्याची भरतीओहोटी दर तासाला चालू असते.

क्रांतिः—सांग, माझ्याशी लागला तुझा पाट म्हणून !

पुराणे—चमत्कारिकच रोग म्हणायचा हा! पण कोणत्या कानाला दडा बसलाय्, हे तरी तुला उमगतं का?

भैरव—तो सुद्धां धकाधकीचाच मामला! कुणीतरी गचाण्डी धरून धकाण्डी दिल्याशिवाय नाही उमगत. थेट आत्ताच्या लग्नाचा प्रकार. भ्रान्तीबाईनं कावळे वकिलाला बोहल्यावर लाथांचा आहेर देईपर्यन्त, हुण्ड्याच्या पापाची नाही त्याना अटकळ झाली. छान छान, झाला हा प्रकार छान झाला!

पुराणे—बोडके झाले छान. असा नाट कधी लागला नव्हता. लग्न न् मरतिक, दोन्ही अगदी हुकमी. गेलो का काम फत्ते. आजवर शेंकडों लग्नें पाहिली, न् मुर्दे जाळले. पण ना कधि लगनातनं नवरी पळाली, ना सरणातनं मुर्दा उठून फरारी झाला. पण आत्ताचा प्रकार म्हंजे अगदी हाच! शिक्षणामुळे मोकाट सुटल्या या पोरी! कलियुग-कलियुग बरं का हे-भैरवा-कलियुग!

भैरव—कलियुग नाही का? हे मी नेहमी बिनचुक विसरतो. उपनिषदांचं सत्ययुग न् रामकृष्णाचं द्वापारयुगच अजून चाललंय, असंच मला आपलं वाटतं.

पुराणे—अडणीवरचा आहेस. अरे ती युगं गेली-मेली-ठार झाली.

भैरव—त्यांची भुताटकीच काय ती उरली.

[आत—" भ्रान्तीनं चांगला दिला त्या मेल्याला धडा."]

भैरव—बसला उजव्या कानाला दडा. पुराणे, डावीकडं येऊय पडा.

(दुसऱ्या बाजूला जातो.)

[आत—" कावळे वकील शेम शेम." त्रिवार गर्जना.]

पुराणे—शेण शेण? हा कसला रे शेणसडा, भैरव.

भैरव—पुराणे, पळा पळा. हा इकडं येतोय शिकलेल्या बायांचा दरवडा. पळा. त्या दगडी पुतळ्याच्या आड दडा, नाहींतर भरल्या आपल्या हयातीचा घडा.

पुराणे—गाढवा, बायकाना भितोस?

भैरव—अहो पण या शिकलेल्या आहेत.

पुराणे—शिकलेल्या असोत, नाहीतर पिकलेल्या असोत. बायकांना बाचकून पुरुषांचे कसे भागणार ! ब्रम्हदेवाची सृष्टी काय आजच बन्द पाडायची आहे !

भैरव—त्या सृष्टीच्या धास्तीनंच मी शनवारचे निर्जळी उपास न् मारुतीची उपासना चालवली आहे.

पुराणे—तर मग तिथेच तुझा घात होणारे भैरवा. साडेसाताळलेले लोक मारुतीच्या शेन्दरात लोळपाटणी मारतात. पण बेट्या, मारुतीच्या मागची वान्झोट्या बायांची साडेसाती कुठं सुटली आहे ! पुत्रदर्शनासाठी धाधावलेल्या, शिकल्या पिकल्या बायांनीं, प्रदक्षणा घालघालून त्या बाल-ब्रम्हचाऱ्याला अगदी उठवणीस आणला आहे. ब्रम्हचारी म्हणून मारुतीच्या नादी लागशील, तर लग्नाच्या खटपटीशिवाय संसारांत अडकशील. लग्नसराईच्या लग्नांची आणेवारी काढली, तर सवा आठ आणे लग्नं मारुतीच्या देवळात, अन् पावणेआठ आणे लग्नं शाळा कॉलेजात जमतात हो. बायकाना भिऊन पळण्यात अर्थ काय ? रहा, त्या दगडी पुतळ्या-सारखा ताठ उभा रहा. भितोस काय लेका असा !

भैरव—अहो मी बायकाना भीत नाही, लग्नाला भितो.

पुराणे—लग्नाशिवाय संसार थाटायला तर नाही ना तुझी हरकत ! नसली, तर या, या बाजारातच तुझा सौदा जुळून येईल. घाबरू नकोस.

भैरव—नको बुवा. या शिकल्या सवरलेल्या श्रीमत्या म्हणजे धावत्या पळत्या सक्रान्ती ! पंचांगातल्या संक्रान्ती परवडल्या. त्या दक्षिणेकडे तोंड करून, ईशान्येला पाहातात, अन् वायव्येला मुरका मारून, उत्तरेला पळतात. पण या संक्रान्ती म्हणजे वायूच्या विहिणी, अंजनीच्या बहिणी अन् मारुतीच्या सवाष्णी.

पुराणे—भैरव, ती-ती-तीरे कोण !

भैरव—ती ! तिथं तर तरुणींची एक जत्राच भरली आहे. त्यात तुमची ती कोणती, कशी सांगूं !

पुराणे—माझी "ती" कशाला येते आता मरायला पुन्हा ! अन् आलीच, तर आहे कुठं आता घरांत व्हेकन्सी. शांतीच्या नवऱ्याच्या तेरा-

व्यालाच तिनें नदीचा कांठ गांठला—ती ती, ती पहा, घाटोळी बैला-च्या वशिंडाएवढा अंबाडा मानेवर घेतलेली ती. एऽहे एऽहे! काय बटकीची, एकेका शब्दागणिक मानेला दहादहा हिसके न् मुरके मारतेय्. कोण रे गाढवाची लेक ही, भैरवा?

भैरव—ती तर तुमचीच लेक, शांता.

पुराणे—अन् तिच्याबरोबर ती दुसरी फटाकडी रे कोण?

भैरव—ती क्रांती. सनातन्याशीं लग्न लागलेली—

(क्रांती शांती प्रवेश करतात.)

क्रान्ति—शटप् भैरव, यू फूल. त्यांच्याशीं माझा विवाह झाला, पण लग्न लागलेलं नाही. आयाम् ए व्हर्जिन्.

पुराणे—यूआरे व्हर्जिन्, ॲण्ड ही कोण?

शांति—आय् टू-मी पण-व्हर्जिन नाही का बाबा?

पुराणे—व्हर्जिनू असलीस तरी विधवा आहेस,-अगो, पण हे काय? हे हे काय? हे हे हे काय?

शांति—बाबा झालं काय?

भैरव—पुराण्याना हिवडं भरलं का काय?

पुराणे—अगोऽ, तुझ्या कपाळीं कुंकूऽऽअ!

क्रांति—बायकानी नाही कुंकू लावायचं, तर काय पुरुषानी?

पुराणे—जिचा नवरा जिवंत असतो, तिलाच कपाळीं कुंकू लावण्याचा अधिकार.

क्रांति—अन् एकादीचा नवरा जिवंत असून तिला मेल्यासारखा असला तर?

पुराणे—तिनं नुसतं मेण चोपडावं. चहाटळ!

क्रांति—अन् लग्न न झालेल्या कुमारीच्या कुंकवाचा हो काय अर्थ?

भैरव—वेदकाळीं कुमारिकाच होत्या कुठं मुळीं. त्या वेळी लग्न लागल्याशिवाय एकसुद्धां कारटं चुकून जन्माला आलं नाही.

पुराणे—कुमारीच्या कुंकवाला कवडीचाही अर्थ नाही.

शांति--मग माझ्याच कुंकवात कसला इतका अनर्थ दिसतो तुम्हाला? मी पण कुमारीच नव्हे का बाबा?

पुराणेः—तूं कुमारी? तूं कुमारी?

भैरवः—हां! मी कुमार, तीही कुमारी.

पुराणेः—अगो तुझें लग्न होऊन, तुझा नवरा वारला ना?

भैरवः—नवऱ्या बरोबर कुकूं नाहीं वारले, उलट वाढले!

शान्तिः—नवरा वारला, त्याला मी काय करणार बाबा. मी का त्याला मारले, का मरायला सांगितले.

क्रान्तिः—नवरा मेला म्हणजे तुम्ही मुडदेफरास पुरुष, बायकांचे कुंकू पुसता न् मंगळसूत्रे तोडता. मग, एकाद्याची बायको मेली, तर त्याचे काय तुम्ही गंध पुसता का जानवं तोडता?

भैरवः—पुरुषांचं कुणी काही पुशीत नाही न् काही तोडीतहि नाही.

शान्तिः--मला माझ्या लग्नाची आठवण सुद्धा नाही.

पुराणे—तुला नसेल आठवण. पण मला-तुझ्या बापाला आहे ना. बायकांच्या कपाळाचे कुंकू म्हणजे त्याच्या नवऱ्याच्या जिवन्तपणाची निशाणी.

भैरव—जिवन्त राहाण्याची विमापॉलिसी तर नव्हे ना?

क्रान्ति—तर मग कुणाचेच नवरे कधी मरते ना!

भैरव—अन् कपाळभर मळवट फासणाऱ्या बायांचे मेलेले दादले, सरणावरून ताड्दिशी उडी मारून घरच्या खाटल्यावर परत आले असते.

पुराणे—अगो पोरी, विधवा जर कुंकू लाऊ लागल्या, तर त्यांचा न् सवाष्णींचा समाजात एकच गोन्धळ उडेल.

भैरव—सवाष्ण पूजनाच्या राष्ट्रीय एळकोटात विधवांच्या ओट्या भरल्या जातील.

शान्ति—ओट्या भरताक्षणींच घरोघर पाळणे हालू लागतात, असा तर काही तोडगा नाही ना!

क्रान्ति—सगळ्याच बायकानी कुंकवाला कायमचा फाटा दिला, तर काय नवरा बायकोला ओळखणार नाही, भाऊ बहिणीला पारखणार नाही, का मूल आईला बिलगणार नाही!

पुराणे—अगो पोरीनो, ही तुमची तोण्डे, ताकघुसळणीचे भाण्डे, कां फोनोग्राफचे शिंगाडे!—भैरव, हें हें हें सारें शिक्षणाचें परिणाम बरं, शिक्षणाचें परिणाम!

भैरव—स्वराज्य झाल्याशिवाय बायकांच्या शिक्षणाला आळा घालता यायचा नाही, पुराणे. आपलं पूर्वीचे स्वराज्य असतं, आऽहा!—शान्तीच्या नवऱ्या इतकीच त्याची आठवण! पण जीव कसा अगदीं कायदेभंग्यासारखा वैतागतो. स्वराज्य असतं, तर चोळीऐवजी पोलकी न् तिपेडी वेणीऐवजी फुग्याचे आम्बाडे घालणाऱ्या बायाना, श्रीमतांच्या जनानखान्याची जन्मठेप शिक्षा ठोठावली असती.

क्रान्ति—बायकाना पुरुषांच्या जनानखान्यात कोम्बण्याऐवजी, पुरुषाना बायकांच्या हमालखान्यात कोम्बण्याचा मनू उगवला आहे बरं!

भैरव—मनू उगवला असेल, पण संधी कुठं आहे? संधिप्रकाश दाखवा. I most humbly beg to offer myself for the same. As for my qualifications मी सडासोट बजरंगबली आहे. आहे का एकादी व्हेकन्सी?

शान्ति—नो व्हेकन्सी.

भैरव—असून नाही म्हणाल तर वशिल्याचे वंगण चोपडून खट-पट करीन.

क्रान्ति—कुंकवाच्या वादात तुझ्या वंगणाची जरूर नाहीं. कानफाट्या!

भैरव—एकवार वापरून खातरी करा. स्वदेशीला उत्तेजन द्या. नमुना फुकट. वैधव्याची भीति नाही. मेलो तरी अखण्ड सौभा-ग्याची हमी.

पुराणें—सगळ्याच बायका कुंकवाचे मळवट भरूं लागल्या, किंवा पाण्ढऱ्या फटफटीत कपाळांनीं मिरवूं लागल्या, तर अमकी सवाशीण न् तमकी विधवा, हें लोकांना समजणार तरी कसें रे भैरव?

क्रान्ति—लोकांना समजून करायचं काय?

भैरव—मग संध्याकाळीं बाजार पेठेतल्या कंबरखुंट्या लोकांनीं गप्पा तरी कसल्या मारायच्या? बायकांच्या कपाळाच्या?

शान्ति—ही कुमारी, ही सौभाग्यवती, ही विधवा, याच्या चाम्भार-चौकशा हव्यात कशाला लोकाना !

भैरव—तेवढीच बेरोजगाऱ्यांच्या संख्येंत घट होईल. तोण्डे पाहण्या-पेक्षां चांभारचौकशा बऱ्या. आमच्या वाचाळपुरीला बेरोजगारीचे वावडे फार. नोकरी धन्दा नसला, तर घरचे खाऊन लष्करच्या भाकऱ्या भाज-तील, पण आढ्याला तंगड्या लाऊन स्वस्थ बसणार नाहींत. इथल्या-सारखा उद्योग जगात दुसरीकडं कुठेंहि आढळायचा नाहीं. पानसुपाऱ्या, पुराणे, प्रवचने, प्रदर्शने, परिषदा, पिक्पॉकेटिंग, पकडापकडी, सारखा पकारी प्रवाह चालू असतो. फार उद्योगी !

शान्ति—अमूक एक कुमारी, म्हणून तिच्याशीं लग्न लावायला कुणी पुढं होत नाही.

भैरव—शान्ता शान्ता, ही तरुणांची शुद्ध बदनामी आहे. आगळिकी-शिवाय आमच्या कोमल भावना दुखावणारा खेटरप्रहार आहे. मोटेच्या बैलाप्रमाणे हा आरोप मागे घे. नाहीतर अस्साच तडक जाऊन चव्हाट्या-वर उपासमारीचा जाहीर धिंगाणा करीन. मग गांधीच्याही मध्यस्थीचा मुलाजा राखणार नाही.–कुमारिकांचे पाणिग्रहण करायला म्हणे तरूण पुढे होत नाहीत ! पुढें व्हायचे कसे ! त्याच तुरतुर तोऱ्यानं सारख्या पुढंपुढं पळतात, तर त्यांच्या मागेमागे जाण्याशिवाय आमच्या हातात–नव्हे पायात काय असणार ! म्हणे तरुण पुढें होत नाहींत. शेंकडो होतील–नव्हे होतात, पण कुमारीच माघार घेतात.

क्रान्ति—जे तरुण पुढे येतात, ते हुण्ड्याचा मलिदा खायला येतात.

भैरव—शेण खायला येतात. पण येतात ना !

क्रान्ति—चवली पासून रुपाया इतक्या कुंकवाचे टिकले लावणाऱ्या बाया, म्हणजे जित्या नवऱ्याच्या जित्या प्रॉपर्ट्या. हे समजून उमजून सुद्धा त्यांच्याकडं काण्या डोळ्यांच्या नजरफेकी करायला पुरुषाना लाज नाहीं कारे वाटत भैरव ?

भैरव—बायका जर पुरुषाकडं चोरट्या नजरेनें पाह्यला चुकत नाहींत, तर पुरुषाना त्यांच्या डोळ्याला डोळा भिडवायला लाज कसली ! शिवाय, कवि चित्रकार न् लेखक याना या नजरफेकीचा अधिकारच असतो.

शान्ति—खरेच पुरुष काही कवि चित्रकार न् लेखक नसतात. कुंकवाच्या लाल बावट्याची सुद्धा तुम्हाला भीति वाटत नाही, तर मेल्यानों तुमच्या वाह्यात नजरफेकीनं, आम्हा विधवांची काय तिरपीट उडत असेल, याची कल्पना तरी करून पहा.

क्रान्ति—जावे त्याच्या वंशा तेव्हां कळे.

भैरव—त्यासाठी काय विधवेच्या पोटीं जन्म घेतला पाहिजे !

शान्ति—त्यासाठी विधवेचा जन्म घेतला पाहिजे.

भैरव—विधवेचा जन्म ! जन्मताच कोण कशी विधवा होऊ शकेल ? कुमारीचा जन्म घेऊन, मग मुद्दाम विधवा बनले पाहिजे, असं तरी म्हण.

क्रान्ति—अनाथ विधवेला माणुसकीच्या कळवळ्यानं, सनाथ करायला तर कोणी पुढं व्हायचं नाही—

शान्ति—उलट, कुत्सित बुद्धीनं, बेवारशी चीज म्हणून हवे ते पुरुष त्या बिचारीकडं चारगट नजरेने टौकारून पाहातात. म्हणून म्हणते, कपाळी कुंकवाचा टिकला असला, तर तेवढाच त्यांच्या चारगटपणाला आळा बसेल.

भैरव—हां हे मात्र खरं आहे बुवा. कुंकवाच्या लाल बावट्याला लोक थोडेसे भितात. पण पाण्ढऱ्या बावट्याला पाहाताच, डोळेफेकीची मेलगाडी भरधाव त्या फीमेलवर सोडतात.

क्रान्ति—कशाचे मेले लाल बावट्याला भितात ! डोक्यापासून पायापर्यंत ताम्बडे लुगडे पांघरलेल्या तरुणीकडे तर मेले अधिकच टौकारून पाहतात.

भैरव—हा कोण बुटबैंगण, टौकारून पाहात इकडं आला ?

[शिपायी प्रवेश करतो]

शान्ति—हा आमच्या क्लबाचा शिपायी बगळाजी. कारे झाली का सगळी बोटिंगची तयारी ?

बगळाजी—तयारी म्हजी ! समद्या होड्या भरल्या. तुमी जाऊन बसलात का वल्ही मारून होडी ढकलायची. चला बिगि बिगी. किकमार्च. [जातो]

क्रान्ति—शान्ते, चल लवकर. ओऽहो भैरव; बाय बाय रावसाहेब.

[जाते]

शान्ति—थँक्यू भैरव. गुडबाय् पपा. (जाते)

पुराणे—तुझा बाप पपा. बिघडली कारटी. क्रान्तीच्या नादानं ही शान्ति बिघडली, का शान्तीनंच क्रान्तीला बिथरवली रे भैरवा!—बसला का तुझ्या कानाला दडा! (त्याला हालवून) तुझ्या कानाला दडा बसला दडा!

भैरव—मग या कानाशी कशाला ओरडा! इकडे येऊन रडा.

(दोघे जागा बदलतात)

पुराणे—या कारटीनं कपाळावर मळवट भरून आमच्या पुराणे घराण्याचं तोण्ड काळं केलं.

भैरव—शान्तीची आई मेल्यावर, घरात ती एक घारी घार बाळगलीत, त्यानं नाही का तुमच्या घराण्याचं नांव बुडालं!

पुराणे—मग मी काय बायकोशिवाय राहूं वाटतं! मला पेनशनर वयस्काला कोण देणार आपली मुलगी! म्हणून ठेवली त्या घारीला घरट्यात आणून.

भैरव—पण लोक काय बोलतात!

पुराणे—लोक लाख बोलतात. झक मारतात. आमच्या अडचणी आम्हाला माहीत.

भैरव—शान्तीच्या अडचणी शान्तीला माहीत.

पुराणे—म्हणून काय बालविधवा कुंकू लाऊन, बापाची जाहीरात देत शहरभर फिरेल!

भैरव—बापाची का मेल्या नवऱ्याची, कुणी सांगाव! तुम्हाला जर इतक्या उतार वयात अन्तराळी गिरक्या भिरक्या मारायला एक घारी घार लागते, तर शान्तीला नको का एकादा गटर्घुम पारवा शेजारी घुमायला.

पुराणे—म्हणजे! ती कारटी पुनर्विवाह लावणार कीं काय!

भैरव—गुपचूप अंगवस्त्रे बाळगणाऱ्या संभावीत पुराण्यापेक्षां उघड पुनर्विवाह लावणारी त्यांची मुलगी खास लोकादराला पात्र होईल.

पुराणे--त्या सटवीला म्हणावं, लाव पाहू कसा पाट लावतेस ती! कुऱ्याची पुडी घालून त्या नवऱ्याला ठार मारीन. पुराण्यांच्या घराण्यात पाट!

भैरव—पाट लावला नाही, तर पोट पाडील.

पुराणे—पोट पाडले तरी परडले–

भैरव—आहेच तुमची घारी, पण्ढरीची वारकरी.

पुराणे—पण पाट लावलेला नाही मला खपायचा.

भैरव—पण तिला खपला तर! ती आता काही मायनॉर नाही, मेजॉर आहे.

पुराणे--मेजॉर असो, नाही तर कॅपटन असो, मी तिचा बाप आहे बाप. – बेफाम कारटी. आंगाची अशी आग होते कीं आता माझ्यासमोर आली तर – अशी नरडी दाबून जीव घेईन. कुंकू लाव, पाट लाव.

(भैरवाची नरडी दाबतो. तो "मेलो मेलो – धावा धावा" ओरडतो. डॉक्टर **प्रवाळ** व बॅरिस्टर **विवेकराव** धावत येऊन भैरवाला सोडवतात.)

पुराणे—कुंकू लावायला पाहिजे – पाट लावायला पाहिजे –

प्रवाळ—अहो रावसाहेब, डोळे उघडून पहा नीट. हा भैरव–भैरव. कसले कुंकू! कुणाचा पाट!

भैरव—गंडांतर टळलें! वा रावसाहेब, छान नाटक केलंत. शांति समजून माझीच मानगुटी दाबलीत. आपण धावून आलात म्हणून ठीक, नाहीतर गोवऱ्याआधींच मी नदीचा काठ गाठणार होतो.

विवेक—पण रावसाहेब इतके कां बिथरले!

भैरव—यांच्या विधवा मुलीनं अलीकडं कुंकू लावण्याची केली आहे सुरवात—

विवेक--मग त्यांत काय बिघडलं!

पुराणे—त्यात काय बिघडलं! सुधारकच दिसता हो तुम्ही!

प्रवाळ—रावसाहेब, पोरीच्या कुंकवांत कशाला घालता एवढं लक्ष्य!

पुराणे—मी काय माथेफिरू वेडा आहे वाटतं! काय मी पायात पागोटं घातलं, कां डोकीवर वाहाणा घेतल्यात!

प्रवाळ—घेतल्या नसाल तर आता घ्याल. शान्ति समजून भैरवाच्या बोकांडी बसलात ! वेडाला आता शिंगें का उरली !

पुराणे—सुधारकांशीं बोलण्याची माझी इच्छा नाहीं. स्वराज्य तुम्हीच बुडवलं न् परक्यांना तुम्हीच घरांत घेतले. पाजी–चोर–सुधारक–कम्युनिष्ट. [जातो.]

प्रवाळ—भैरव, जा त्याच्या पाठोपाठ. नीट घरी पोचव. वेताळ भडकलाच, तर मला कळव, म्हणजे या म्हसोबाला ठाण्याच्या गोठ्यांत नेऊन ठाणबंद करतों.

भैरव—माझ्या भावी बायकोचं कुंकू राखल्याबद्दल हा जिता जीव आपल्याला थँक्यू करीत आहे. [जातो.]

विवेक—कायरे प्रवाळ, हे पुराणे रावसाहेब म्हणजे पुरणपोळीच्या पुण्याईवर बनलेले क्रॉफर्ड मामलेदार कायरे !

प्रवाळ—होय तेच. कसा टणक आहे म्हातारा.

विवेक—आयुर्मर्यादा धनत्तर दिसते बेट्याची.

प्रवाळ—काठी पण कशी बळकट आहे अजून.

विवेक—जुन्या मताची छापही तशीच बळकट आहे. पण पूर्वी हा असा नव्हता. बिरबल क्लबांतला हा तर कडवा सुधारणावादी.

प्रवाळ—पण पेनशन घेतल्यापासून हा शिंगें मोडून वासरांत घुसला. विवेकराव, मला या असल्या लोकांचे मोठे नवल वाटते. नोकरीवर असेपर्यंत हे मारे सुधारणेच्या गप्पा झोडतात. साहेबांच्या बंगल्यावर हवे ते खातात पितात. त्याना आपल्या घरी तिखट्या मेजवान्या देतात. पण एकदा पेनशनींत घुसले, का यांच्या आंगांत पुराणमतांचा वेताळ हा असा संचारतो.

विवेक—अरे ही जुनी खोडं ! आतां यांचं काय राहिलंय ! हा वेताळ त्यांच्याबरोबरच सरणावर जाणार.

प्रवाळ—नॉट ॲटॉल विवेक. अलीकडे शेकडो तरूण पदवीधरसुद्धा याच मासल्याचे. तो सनातन्याच घे ना.

विवेक—कॅंब्रिज एमे ! बर्लीनला त्याची माझी भेट झाली होती. तेथल्या सोशालिस्ट सोसायटीत त्याने स्त्रीदास्य-विमोचनावर व्याख्यान दिलें होतें.

प्रवाळ—वाचाळ पुरींचे पुतळे व्याख्यान प्रवचनात बृहस्पतीचे बाप न् सरस्वतीचे कण्ठमणी ! युरपची वारी करून हा सनातन्या परत आला मात्र, पंधरा दिवसाच्या आत पंचा पत्रावळ पातळभाजीत गडप ! टाळक्यावर शेण्डीचे प्रश्नचिन्ह वाढवून पुराणमतांचा पुरस्कार करायला, माण्डपंच्या सरसावून तयार. श्रीमंत पदवीधर तरुण म्हणून खळखळास्यानी आपली ग्रॅजवेट मुलगी—

विवेक—कोण ! मिस क्रान्ती !

प्रवाळ—होय. तिच्याशी या अर्कट मर्कटाचा विवाह केला.

विवेक—क्रान्तीचा विवाह सनातन्याशी! किती बिचित्र ही योजना ! खळखळास्यानी नादानपणा केला. माकडाच्या गळयात रत्नच बान्धले म्हणायचे. डॉ. प्रवाळ, आय् पिटी पुअर क्रान्ति. अरे व्यवहारात सुद्धा क्रान्ति कधि सनातन्याच्या पचनी पडत नाही.

प्रवाळ—तशी ती पडली नाहीच. लग्नातच या बाळानं आपल्या अकलेची धुळवड केली. सारा युरप पायदळी घातला, पण त्याच्या पिण्डाचा हिंदुपणा नाही गेला. विवाहात सगळे जुने चोचले. वरात आल्यावर, डोक्यावर झाल धरून सगळ्या मानकरी मण्डळींच्या माण्डीवर वधूला बसवून तिच्या तोण्डात साखर कोम्बण्याचा एक बाष्कळ विधि करतात, तो तुझ्या पाहाण्यात असेलच. क्रान्तीसारख्या ग्रॅज्वेट प्रौढ वधूला तो कसा आवडणार ! तिने स्पष्ट नकार दिला. झालं. सनातन्यानं जमदग्नीचा आव आणून, क्रान्तीची भरमण्डळीत निर्भत्सना केली. तिने-ही उलट या स्वदेशी म्हसोबाचे कान तिथच्या तिथे उपटून हातात दिले, अन् तडक बापाच्या घरचा रस्ता सुधारला.

विवेक—क्रान्तीची उष्टी हळद सनातन्याला चोपडणारांच्या अकलेचे दिवाळेच वाजले म्हणायचे. पुढं काय झालं !

प्रवाळ—त्या दिवसापासून क्रान्ति सनातन्याला मेली न् सनातन्या क्रान्तीला जन्माचा मुकला !

विवेक—टेरिबल, हॉरिबल ॲक्सिडण्ट !

(आंत बायकांच्या किंकाळ्या, " मेलो मेलो, बुडालो " असा ओरडा. बगळाजी घाबरत धांवत येतो.)

बगळाजी—धावा धावा, कुणी तरी धावा बिगी बिगी. होडी फुटली, बाया बुडाल्या. बाया फुटल्या, होडी बुडाली. अक्षिधण अक्षिधण.

प्रवाळ—बोटींगचा ॲक्सिडण्ट दिसतो.

विवेक—घाबरू नकोस. चल पुढे. आम्ही आलो. डॉक्टर बकप्.

बगळाजी—किकमार्चे, किकमार्चे. [जातात.

प्रवेश तिसरा.

(कावळे वकीलाची कचेरी. कावळे टेबलावरचे कागद चाळीत आहे. जवळ बावळे कारकून लिहीत आहे.)

कावळे—बावळे, तुम्ही अगदी बावळे आहात. कवडीची अक्कल नाही तुम्हाला.

बावळे—(स्वगत) म्हणूनच आपला मी कारकून !

कावळे—घण्टाळवाडीचं पोटपाडीचं अपील आज आहे, हे काल कां नाही मला सांगितलं. त्या बाईला रात्री भेटायला बोलावली असती.

बावळे—पण–साहेब—

कावळे—चूप बसा. बेवकूब. कामाचं महत्वच नाही तुम्हाला ! इकडं सेशनात पोटपाडीचा खटला न् त्याच वेळी तिकडं दिवाणीत तो गहाण-खताचा खटला. आता त्या बाईला गहाणात ढकलून, तिच्या खटल्याचे काय खत करूं !—बरं, त्या ठकू म्हापशेकरणीचा बयाणा आला की नाही !

बावळे—मागायला गेलो तर ती म्हणाली, साहेबांचं न् माझं खातं आहे. वळते करून घ्या.

कावळे—अस्सं म्हणाली–अस्सं म्हणाली ! इकडं आलीच तर—

बावळे—तिनंच तिकडं तुम्हाला संध्याकाळी—

कावळे—शटप्. मी काय म्हणतो ते ऐकून घ्या. ती इकडं आलीच तर स्पष्ट सांगा, शंभर रुपये बयाणा हातात पडल्याशिवाय मी हातात केस घरणार नाही.–हे नॉटपेड पत्र कुणाचे ? कशाला झक् मारायला घेतलेत ? बिले वसूल करायची अक्कल नाही, न् अडीच अडीच आणे असल्या पत्रांच्या डोम्बलावर—

बावळे—हे त्या फासवडच्या चम्पीचं पत्र—

कावळे—असं कां ! हां, असं डोकं चालवलंत, तर कोण म्हणेल तुम्हाला बावळे ? शाबास.

बावळे—माझं आडनावच बावळे, तर मला बावळे म्हटल्याशिवाय तुमची न् जगाची सुटकाच नाही.

कावळे—होल्लो ! बावळे–बावळे, संध्याकाळी मला माजूरीला गेलंच पाहिजे. ड्रायवरला म्हणावं, गाढवाच्या लेका, कार तयार ठेव. नाहीतर जाशील म्हणावं सिनेमाला.

बावळे—पण आज साहेबाना वेळ नाही. शुद्धीसमारंभाला अध्यक्ष म्हणून जायचं आहे संध्याकाळी.

कावळे—डॅम दॅट शुद्धी ! नसते उपद्व्याप आहेत सगळे. आहेत त्याच हिन्दूना माणुसकीनं जगण्याची अक्कल नाही, त्यांत ही भरताड कशाला ? मरो ती शुद्धी. मी नाही गेलो तर होईल दुसरा कुणीतरी ठोकळा अध्यक्ष. ठोकळ्याना काही दुकाळ पडला नाही. कार तयार ठेवा. माजूरीला चम्पीचा जलसा. मला न जाऊन कसं भागणार ! आय मस्ट गो. (एक पाकीट उघडून)–ही तार कुणाची ? वेदालंकार कोळशे-शास्त्र्यांची–अन् ही अशी खाली कशाला ठेवलीत ? बावळे, यू आरे फूल–सिली–डॉंकी. अहो ही तार ना ? तार ना ? मग सगळ्या कागदांच्या थडग्याच्या खाली गाडून कशाला ठेवलीत ? तार म्हणजे पत्र नव्हे, अन् पत्र म्हणजे समन्स वॉरण्ट नव्हे, यूसलेस.

बावळे—साहेब, बस् झाली तुमची ही साहेबी. मला रजा द्या. कुठेहि मला पोट भरता येईल. या यूसलेस यूसलेस सर्टिफिकेटांचा मलिदा आता पुरे झाला !

कावळे—बावळे, अहो असं डोक्यात राख घालून थोडंच पोट भरतं ? यूसलेस म्हणजे काय ?

बावळे—निरूपयोगी.

कावळे—क्काइट राइट. तुम्ही यूसलेस कुणाला ? इतराना. मला नाही. मी तुम्हाला यूसफूल म्हटलं, तर साऱ्या लोकांची तुम्हाला दृष्ट लागेल, त्याची वाट काय ? बावळे अर्थापेक्षा नेहमी गाभ्यालाच हात घालावा. बोला, तुम्ही यूसलेस–का यूसफूल ?

बावळे—मी ? साहेब यूसलेस–साहेब यूसलेस–अगदी यूसलेस.

(घाबरलेला भैरव प्रवेश करतो.)

भैरव—यूसलेस–यूसलेस. आमचं नाटकच बन्द पडायची वेळ आली. महत्वाची सगळी पात्रं ॲक्सिडेण्टात सापडून पार जायबन्दी झाली. अजून पहिला अंकसुद्धा गाठला नाही. यूसलेस–होपलेस !

कावळे—व्हॉट् यू मीन भैरव ? हा कावळे जिवन्त असेपर्यंत नाटक बन्द ? पात्रांशिवाय नाटके, सूत्राशिवाय टोकळे, आणि तक्रारीशिवाय फिर्यादी रंगवणारा मी रंगारी. झालं काय इतकं होपलेस व्हायला ? कसला ॲक्सिडेण्ट ?

भैरव—पेपर वाचा, पेपर वाचा.

कावळे—अरे मला मरायला नाही फुरसद. ऍंगेजमेण्टांची पठाणी परवड सारखी हात धुवून लागली आहे माझ्या मागं. दोन दोन दिवस पत्रांकडं नुसता डोळा मारायला होत नाही.

बावळे—पात्रांच्या परवडीनं पत्रांकडं पाहायला वेळच मिळत नाही साहेबाना.

भैरव—पात्रांच्या टेहळणीपेक्षा पत्रांची न्याहाळणी अधिक ठेवा आता.

कावळे—भैरव, तू आहेसना आमचा चालता धावता लोकल टाइम्स. मग कोण लेक ही सगळ्या पत्रांची कचरपेटी उपसायची यातायात करतो ! सांग सांग कसला झाला ॲक्सिडेण्ट तो.

भैरव—एकचसा काय, पाठोपाठ वन् , टू, थ्री. काल रावसाहेब पुराण्यानी शांतीच्या कपाळी कुंकू पाहिलं न् काडकन् त्यांचे डोकेच फिरले.

" कुंकू लाव, पाट लाव " अशा आरोळ्या मारीत, चिंध्या फाडीत ते गावभर धुमाकूळ घालीत आहेत.

कावळे—शांतीच्या कुंकवानं पुराण्यांचं डोकं फिरलं !

बावळे—पोटच्या गोळ्याची तिडीक डोक्यालाच विशेष भोवते.

कावळे—पण पुराण्याना डोके असते किंवा होते, याची आजवर खरोखरच कुणाला कल्पना नसेल. बरं, दुसरा कोणता अपघात ?

भैरव—काल काही कॉलेज-तरुणी नदीत बोटिंग करताना,-खळखळा-ष्यांची ती सौभाग्यवति-विधवा मुलगी—

कावळे—कोण ! क्रान्ती !

भैरव—तिची होडी उलटली अन् क्रान्ती बुडून वहाणीला लागली.

कावळे—टेरिबल् टेरिबल्. पण आजूबाजूला कुणी लोक होते का नव्हते ?

भैरव—रेलवेचे शण्टिंग, दारूपिठ्यांचे पिकेटिंग, न् बायकांचे बोटिंग बघायला तमासगिरांची उणीव कशाला पडेल ! नदीचा काठ कॉलेज-तरुणांच्या वॅनिटी फेअरने भरगच्च उफलला होता. पण " धावा धावा-बुडाली बुडाली " या ओरड्याशिवाय कोणी काही केले नाही. अखेर, तो नवीन बॅरिस्टर विवेकराव आला आहेना ? तो गर्दीतून रेटारेटी करीत धावला, न् त्याने सुटाबुटा सकट धडाड उडी घेऊन, क्रान्तीला पाण्याबाहेर काढली, न् बेशुद्ध स्थितीत आपल्या साईड-कारमध्ये घालून—

कावळे—स्वताच्या चेम्बरमध्ये नेली की काय ?

भैरव—डॉक्टर प्रवाळाच्या हॉस्पिटलात नेऊन पोचवली.

बावळे—विवेकाला कावळ्यांचे डोके थोडेच असणार. तेथे पाहिजे जातीचे !

कावळे—सनातन्याला हे कळले की नाही ?

भैरव—कुणी सांगावे ! पुराण्यांच्या जोडीने चिंध्या फाडीत, धोण्डे मारीत भटकताना, सनातने अझून कुणाला दिसले नाहीत.

कावळे—हे एक पात्र तरी नाटकात अझून शिल्लक आहे म्हणायचं !

बावळे—सनातन्याशिवाय वाचाळपुरीत एकही नाटक रंगायचे नाही.

भैरव—रंगायचे नाही, अन् रंगलेले भंगायचे नाही. पण बेट्याच्या पाठकण्याचाच पत्ता नाही.

कावळे—पाठकणा असो वा नसो. पण त्याचे डोके फिरल्याशिवाय किंवा कुणी फिरवल्याशिवाय कोणतेच नाटक रंगणार नाही.

बावळे—पण सनातन्याना डोके असल्याशिवाय ते फिरणार कसे, न् कोण शहाणा फिरवणार तरी कसे !

भैरव—तोच तर वान्धा आहे ना. सनातन्याला डोके असते, तर क्रान्तीसारखी बायको गमाऊन तो कशाला बसता.

कावळे—आणि हातातून निसटलेली बायको, गावभर मोकाट भटकताना, उघड्या डोळ्यानी कशाला पहाता !

बावळे—आधी जाते डोके न् मग जाते बायको.

भैरव—बायको टिकवायला डोकं लागतं. क्रांतीला प्रसन्न करून घेता येत नाही, त्या सनातन्याच्या नशिबी पोरं किंवा ढोरं वळण्यापलीकडे कसलं भाग्य असणार !

कावळे—डॅम् हिज भाग्य. तिसरा आणखी ॲक्सिडंट कोणता !

भैरव—इजा बिजा तिजा केला शान्तीनं. क्रान्ती हॉस्पीटलात गेल्यावर, एका मित्राची मोटार-सायकल घेऊन शान्ती लेडीज क्लबावर जात असता, दिली एका म्हातान्या वडारणीला धडक न् धाडली तिला यमाकडं तडक.

कावळे—ओ ! धिसीज डेंजरस. शहाण्या, मग इतका वेळ हे का नाही आधी सांगितलंस.

भैरव—शेवटची गोष्ट शेवटी सांगितली. आधी कशी सांगायची !

कावळे—शान्ती आता कुठं आहे !

भैरव—त्या म्हातारीला कायमची शान्ती देऊन, ती सेण्ट्रल पोलिस स्टेशनात शान्त बसली आहे. बापाकडं जाईन, तर त्याचें फिरलंय डोकं. क्रान्ती अत्यवस्थ. भ्रान्ती—

कावळे—तिचं नाव काढू नकोस माझ्यासमोर.

भैरव—चुकलो. आता तिला कोण मदत करणार ! म्हणून आलो

धावत तुमच्याकडं. शान्तीसाठी हा आडला नारायण-गाढवाचे, नव्हे तुमचे पाय धरीत आहे.

कावळे—डोण्ट बी अफ्रेड भैरव. मी आत्ता तिची सुटका करतो, न् सारी भानगड त्या म्हातारीच्या मुर्द्याबरोबरच गाडतो. (टेलीफोन घेऊन) हल्लो-सेण्ट्रल !-मिस्टर ब्रेन-कावळे स्पीकिंग.-यस् दॅट मोटार-सायकल ॲक्सिडण्ट. शान्ती माझी नातेवाईक, क्लोज रिलेटिव-बूझम फ्रेण्ड-यस-यस-(टेली० ठेऊन) भैरव जा. माझी कार घेऊन जा न् शान्तीला इकडं पाठवून दे.-बावळे, परशाला म्हणावं, गाडी बाहेर काढ. जा लवकर.

बावळे—(स्वगत) भ्रान्तीची व्हेकन्सी शान्तीनं भरून काढण्याचा ठाव दिसतो. [जातो.

कावळे—भैरव, शान्तीला सांग, म्हणावं तुमच्या मंगळ्यांच्या मनात माझ्याबद्दल कसलेही गैरसमज असले, तरी या कावळ्याचे मन बगळ्या-सारखे पांढरे फेक आहे. अशी तिची खातरी पटव. तिला गाडीतून एक-टीच इकडं पाठवून दे.

भैरव—मीच तिला बरोबर घेऊन येतो.

कावळे—छे छे छे छे. या नसत्या फन्दात तू पडू नकोस. आरोपी-बरोबर उघड फिरायला, तू वकील का आहेस ! तुला तिच्याबरोबर आता कुणी पाहील, तर या खुनाच्या प्रकरणात तू विनाकारण अडकशील. भैरव, हा खून आहे खून. कल्पेबल होमिसाईडसुद्धा नाही. तिला दे गाडीत बसवून न् तू जा आपल्या कामाला बिनधास्त. शान्तीची व्यवस्था मी लावतो. [बावळे प्रवेश करतो.] बावळे, तुम्ही कशाला मरायला परत आलात ! यूसलेस !

बावळे—परश्याने गाडी बाहेर काढली, हे सांगायला आलो, साहेब.

कावळे—व्हेरि गुड. असे शहाण्यासारखे वागलात तर कोण तुम्हाला गाढव म्हणेल ! भैरव, नौ बकप्. शान्तीला लवकर पाठवून दे.

भैरव—एकटीच ना !

कावळे—अगदी एण्टायर्ली एकटी पाठवून दे.

भैरव—थँक्यू ! [जातो.

कावळे—बावळे, परशाला म्हणावं, अशिलाला घेऊन डिरेक्ट इकडंच ये. नाहीतर भलतीच समजून, जायचा लेक तिला घेऊन साऱ्या शहराची रस्ते-पहाणी करायला. जा, त्याला क्लिअर वॉर्निंग द्या.

बावळे—वॉर्निंग देणें माझं काम, पण ऐकण्याचं काम त्याचं ना ? साऱ्या वाचाळपुरीचा लीडिंग ड्रायवर, म्हणून या परशाला केवढी घमेण्ड ! त्यात आपण त्याला अगदी डोक्यावर चढवून ठेवलाय.

कावळे—बावळे, तुम्ही बावळे आहात. अहो, साप मुंगसाचा खेळ करणाऱ्या गारोड्याला असले हण्डिबाग हमखास संग्रही ठेवावे लागतात, अन् यालाच लोकसंग्रह असं म्हणतात.

बावळे—लोकसंग्रह करा. नाहीतर हण्डिबाग-संग्रह करा. पण देवा-आधी माशिच नैवेद्याला चाखते, त्याची वाट काय !

कावळे—नैवेद्याची माशी ! बावळे, सांगता काय, नैवेद्याची माशी ! [बाहेर मोटारीचा हॉर्न वाजतो.] माशी स्टार्ट झाली. बावळे, माशी उडाली. स्टॉप हिम-स्टॉप हिम. परशा-परशा-परश्याऽऽऽ. डॅमिट. व्हॉट टुडू. कसं करावं आता ! बावळे, तुम्ही तरी भैरवाबरोबर गेला असतात-

बावळे—त्या तसल्या नैवेद्याच्या ताटावर माझ्यासारखा जाळीचा रुमाल काय कामाचा ! माशी बसायची ती बसणारच.

कावळे—माझी खात्री आहे, खादीच्या जाड रुमालासारखा तुमचा उपयोग झाला असता.

बावळे—परश्या-वाऱ्यानं हा रुमाल वाटेत तेव्हाच उडवला असता.

कावळे—ते काही नाही. टॅक्सी करून तुम्ही जा त्याच्या पाठोपाठ, न् तुम्ही स्वतः शान्तीला बरोबर घेऊन या आपल्या गाडीतून.

बावळे—माझ्या बरोबर कशाला ! त्या वावडीला माझ्यासारखा कच्च्या सुताचा धागा कितीसा आवरणार !

कावळे—त्या परश्या शोफरचा मांजा तरी काय कामाचा ! रास्कल माझाच थ्रेड तोडून टाकायचा !

बावळे—कावळ्याना तोडून परश्याचं कसं भागणार ! सध्या सहकारी चळवळीचे दिवस आहेत. भागीचा डिविडण्ड प्रत्येकाला प्रमाणात मिळा-

लाच पाहिजे. नाहीतर ही वाचाळपुरी तेव्हाच बजबजपुरी व्हायची. चाललंच आहे! घार उडते आकाशी न् गुळापाशी चिकटे माशी!

[बाहेर हॉर्न वाजतो.]

कावळे—इतक्यात आली? सो क्विक्? शाबास परशा शाबास! माझ्या मोटारीवरून तुझा जीव ओवाळून टाकावा. बावळे, परशा एरवी कसाहि असला, तरी माझ्याशी तो लक्स साबणासारखा स्वस्त न् स्वच्छ वागतो. किती जलदी तो शान्तीला घेऊन आला! याला म्हणतात क्विक् डिस्पॅच्. मिलिटरि डिसिप्लीन. जा म्हणजे गो, अन् ये म्हणजे कम्. परश्या परश्या, तुला हजार खून माफ आहेत!

बावळे—वकीलाचा एवढा आशीर्वाद असल्यावर हवा तो गावगुण्ड शोफर बनेल.

कावळे—बावळे तुम्ही बावळे आहात. मोटारखाली खून पाडून ते जिरवायला सुद्धा स्पेशल अक्कल लागते.—ही पहा, जिन्यावर पावले वाजली. शान्ति आली.—बावळे, बी ऑफ— बी ऑफ. [बावळे जातो] आ ऽ हा ऽ! शान्ते शान्ते—तुला कॉर्जल वेलकम् द्यायला, तुझा दासानुदास हा कावळे आपले दोन्ही हात होकायन्त्रासारखे ताणून उभा आहे. [डोळे मिटून अवसानात उभा राहतो, तोच **सनातने** त्याच्यापुढे येऊन उभा राहतो.]

सनातने—गुड मॉर्निंग्.

कावळे—गुड मॉर्निंग-गोड गोड मॉर्निंग शान्- [डोळे उघडून] आँ!

सनातने—आँ? व्हाय धिस् आँ?

कावळे—(स्वगत) मोतन खातर डुब्बी मारी तो शंख लगे हात! (उघड) कोण? मिस्टर सनातने? बरे वेळेवर आलात. पण मला आता वेळ नाही.

सनातने—मलाहि आता वेळ नाही. म्हटलं उभ्या उभ्या भेटून जावं.

कावळे—उभ्यानं नको न् ओणव्यानं नको.—ही घ्या, सही होऊन आली तुमची पोटगी नोटीशीची रिसीट.

सना०—डॅम दॅट नोटीस अ‍ॅण्ड रिसीट. मला या कायदेबाजीचा अगदी वीट आला. कायद्याच्या जोरावर पतिपत्नीची फाटलेली अन्तः-करणं जुळवायचा खटाटोप यूसलेस आहे. माझा त्यावर मुळीच विश्वास नाही!

कावळे—इश्शिट! नव्या अकलेची ही नवी लाट दिसते. कायदे-बाजीवर विश्वास असो वा नसो, कोणतेहि प्रकरण चिघळत चिघळत निकरावर आले, म्हणजे निर्वाणीला त्यावर कायदेबाजीचे पलिस्तर मारावेच लागते. मग त्यावेळी हातून निसटलेल्या मोकाट बायकोची गोष्ट कशाला! जन्मदात्या आईबापाला सुद्धा पोलीस-चावडी दाखवायचा कुणी विधिनिषेध बाळगीत नाही. क्रान्तीनं आत्महत्त्येचा प्रयत्न केला—

सना०—काय, आत्महत्त्येचा प्रयत्न!

कावळे—यस यस. डिलिबरेट सुईसाईड! आय.पी.सी सेक्शन त्री हण्ड्रेड नाइन.

सनातने—नॉन्सेन्स! काय वकील झालात म्हणून हवे ते बरळता! कालच तिच्या एमेच्या रिझल्ट लागून, ती फर्स्टक्लास फर्स्ट आली न् तिला पाच हजाराचं वाडिया प्राईज सुद्धा मिळालं. ती कशाला आत्महत्त्या करील!

कावळे—असं असं! म्हणून का या नवरोबाला आपल्या पळपुट्या बायकोचा इतका जिव्हाळा फुटला!—अहो राव, मग असे बाहेर बाहेरून कशाला खडे मारता! जा-जा तडक दवाखान्यात, न् धरा त्या मावलीचे पाय. न् म्हणावं, जगदंबे-मातोश्री, त्राहिमाम् त्राहिमाम् त्राहिमाम्.

सना—असं करायला काही हरकत नाही. ती माझी बायको आहे न् मी तिचा नवरा आहे.

कावळे—ब्रेःहो नवरीचा नवरा! आंगाला हळद लागली म्हणून! का सप्तपदीची तंगडझाड केलीत म्हणून! मंगलाष्टकांची नान्दी, पाणी-ग्रहणाचा विष्कंभक, आणि मंगलसूत्राच्या दावेबांधणी, असल्या नाटकी खटपटीनं जर स्त्री-पुरुषांची अन्तःकरणं बिनतोड एकजीव जुळती, तर सनातने, तुम्ही क्रान्तीला जन्माचे मुकलेच नसता.

सनातने—म्हणजे! विवाहविधी हे काय नुसते नाटक!

काळे—मानली तर अटक, नाहीतर नाटक. लोक मानतात तोवर ठीक आहे. पण एकदा का त्यानी त्याचा विधिनिषेध बाळगला नाही, की मग पुढे काय ? विवाहविधीच्या नुसत्या नाटकाने जर पतिपत्नीच्या जोड्या अभंग जुळत्या, तर समाजात कष्टी कुटुंबांचा उकीरडा इतका फैलावलाच नसता !

सना—वाहवा ! ही छान सोय ! विवाहाचाच विधिनिषेध राहिला नाही, तर सगळीकडं संकराची संक्रान्तच उसळायची. संकरो नरकायैव !

काळे—संकराचा उघड नरक परवडला, पण खोट्या समाजशुद्धीच्या बुरख्याखालचा विषम विवाहाचा शेणसडा आता कुणालाच परवडत नाहीसा झाला आहे.

सना०—हव्या त्या गोष्टीचा विधिनिषेध होऊ लागला, तर कोण शहाणा स्वस्थ बसेल !

काळे—शहाण्याना स्वस्थ बसून कसे चालेल ?

सना०—हा सनातन्या तरी हातपाय जोडून बसणार नाही.

काळे—मुळीच बसू नका. हातपाय झाडा. संकराचा प्रळयकाळ विधिनिषेधाची नाटके नाचवू लागला, तर त्याला पायबंद ठोकायला तुम्ही—सनातन्यानीच—कंबर कसली पाहिजे.

सना०—काळे, तुम्ही सनातने शब्दाचा शिवीसारखा उपयोग करताहात. पण ते माझे आडनाव आहे, हे लक्ष्यांत ठेवा. मी एवढा केंब्रिज एमे. सारा युरप पायदळी घातला. तिकडच्या एकूनेक समाजाची काकडोळी पाहणी केली. सगळा संकर—एकजात संकर ! असल्या संकराने आपली संस्कृति काय जिवंत गाडायची ? सुधारणा कुणाला नको ? कुणाला नको सुधारणा ? मलाहि सुधारणाच पाहिजे. मीसुद्धा सुधारकच आहे. पण सुधारणेला काही ताळतंत्र ! उठल्या सुटल्या विधिनिषेध—उठल्या सुटल्या विधिनिषेध, ही काय सुधारणा ? विधवेच्या सलासारखे समाजाच्या पोटात राहूनच सुधारणा करणारा हा सनातने सुधारक आहे. लग्नाची बायको घरीं येत नाही. काय सरकारचा कायदा मेला—ठार झाला ?

कावळे— आलात ना अखेर कायद्यावर ! अहो, वायदे थकले का कायदेच पहावे लागतात.

सना०—हो हो, मी आतां कायद्याचीच कास धरणार.

कावळे—त्यासाठी वकीलाचेच पाय धरले पाहिजेत.

सना०—धरीन धरीन. हवे त्याचे पाय धरीन. मी देशभक्त म्हणवीत असलो, तरी वेळ पडल्यास, नाक्यावरच्या कॉन्स्टेबलाचे कलेक्टर म्हणून पाय चाटीन, करू नये ते करीन, काय वाटेल ते करीन. क्रांतीला माझा – सनातन्याचा – विधिनिषेध वाटत नाही काय ! कायद्याच्या जेरबंदाखाली झोडपीत घरी आणीन ! हा सनातन्या सैतान बनला तर बापाला बाप नाही म्हणायचा, तर बायकोला आई मानील काय !

कावळे—सनातने सनातने, बारोमीटर असा चढवू नका . आता घरी जा न् डोक्यावर पाण्याची पट्टी ठेवा.

सना०— पाण्याची पट्टी ठेवा ! मी पाण्याची पट्टी ठेवीन, नाहीतर पट्टीचं पाणी ठवोन. तुम्हाला कशाला ही उठाठेव! तुम्ही काय डॉक्टर आहात ! वकील आहात. बस्. कायद्याने बोला.–मला आता माणुसकीचा सुद्धा विधिनिषेध नाही. लग्नाची बायको म्हणे निसटते. घरी येत नाही. कायद्याचा इंगा पाहिला की आलीच पाहिजे–आलीच पाहिजे. (बावळे येतो.)

बावळे—आली, आली, साहेब ती–आपली ही आली—

कावळे—आली ! आली !

सनातने—आलीच पाहिजे. जाते कुठं. सरकारी कायदा काही मेला नाही, अन् कायदा मेला असला, तरी हा सनातने काही ठार झाला नाही.

कावळे—सनातने, आता रजा घ्या. मग केव्हातरी निवान्तीने भेटा. जा आता. जा हो. गुड् बाय् म्हणतो ना ?

सना०—गुड् बाय् म्हणता तर जातो. गुड् बायचा विधिनिषेध न बाळगून चालणार कसे ? माझे काही डोके फिरले नाही. आज सन्ध्याकाळी माझे व्याख्यान आहे. म्हणे येत नाही !–आलीच पाहिजे. (जातो.)

कावळं:—माझ्या शान्तीला अश्शी अलगाज उचलून —

बावळे—साहेब, तुम्ही बाहेर येता, का तिला आत बोलवू ?

कावळे—बावळे, माझ्याजवळ आत बाहेर काही नाही. सगळा उघडा सौदा. दे तिला आत पाठवून न् तू पोलीस स्टेशनात जाऊन, या ॲक्सिडेण्टाच्या कागदाच्या नकला ताबडतोब घेऊन ये. जा. बी क्विक !

[बावळे, जातो. कावळे टेबलाजवळ लिहीत बसतो. कावरी बावरी शान्ती हळूहळू येते.]

शान्ति—वकील साहेब-

कावळे—कोण ? शान्ती ? कमॉन् डिअर.

शान्ति—डिअर ?

कावळे—यस् डिअर. वकीलाला प्रत्येक अशील डिअरचसा काय-व्हेरी डिअर असतो. टेक युवर सीट प्लीज. डोण्ट बी अफ्रेड. शान्ते, प्रकरण तर मोठे सीरिअस आहे. दहापैकी एकादीच केस सफाईत सुटली तर सुटते. बाकीच्या बिनशर्त सक्त मजुरीला जातात. [शांति घाबरते] पण तू कशाला इतकी घाबरतेस ? हा कावळे वकील शांतीच्या पाठीशी जोवर अस्सा उभा आहे, अन् त्याच्या प्रेमाचा वरदहस्त तिच्या मस्तकावर अस्सा फिरत आहे, तोवर तुझ्याकडं वाकड्या नजरेनं पाहाण्याची प्रत्यक्ष काळाची छाती नाही. धीर सोडू नकोस. माझ्या कर्दन-कायदा डोळ्याना डोळे अस्से भिडवून-हां शाबास !—अश्शी माझ्या स्पिरीटशी एकतान एकजीव समरस हो. शान्ती, तुझ्यासाठी मी माझ्या जिवाचा धुरोळा करीन. खालची कोर्टे कायद्याच्या निसरड्यावरून घसरून न्यायच्युत झाली, तरी मी माझे सर्वस्व पणाला लाऊन, हायकोर्ट प्रीव्हीकौन्सिलला गदगदा हालवून, माझ्या शान्तीला अश्शी अलगज उचलून घरी आणीन. [टेलिफोनची घण्टा वाजते.]—हू यू ! सेण्ट्रल पोलीस ? यस. कावळे.—ती म्हातारी बहिरी न् आंधळी होती !—वारस कुणीच नाही !—हॉर्न—

शान्ति—मी एकसारखी हॉर्न वाजवीत होते—

कावळे—ऑलराइट राइट !-यस.-धर्मार्थ ? हौमच ? -फिफ्टी ? व्हाय ? टेक हण्ड्रेड रुपीज.-कोणत्या संस्थेला ?-लेडीज क्लबाला.-थँक्यू मि. ब्रेन. -बावळ्याना टेलिफोनवर पाठवा.-बावळे, तुमच्या जवळचे शंभर रुपये

भरून टाका आणि प्रकरण मिटल्याचा शेरा घेऊन या.-शान्ति, लेट मी कॉंग्रॅच्युलेट यू.

शान्ति—(पाकीटातून नोट काढून) ही घ्या दण्डाची रकम. आपण कशाला भरता ?

कावळे—शान्ति, मी तुला काळाच्या जबड्यातून खेचून काढली.

शान्ति—आपले उपकार मी जन्मभर विसरणार नाही. माझ्या दण्डाचे पैसे आपण कशाला नाकारता ?

कावळे—शान्ति, मला तुझं धनदान नको.-मनदान पाहिजे. डोळ्यात चमकणारं हे पाणीदान नको, मला तुझं हे अस्सं पाणीदान पाहिजे. (तिचा हात धरतो.) शान्ति शान्ति, विल्यू बी माइन ? फॉर लाईफ ? शान्ते, स्वतःच्या पराक्रमावर कमावलेल्या या माझ्या ऐश्वर्याची स्वामिनी तू झालं पाहिजेस. गोन्धळू नकोस-घाबरू नकोस-बावरू नकोस. तुला हा माझा अतिक्रम वाटंत असेल, तुझ्या अडचणीचा मी गैरफायदा घेत आहे, असं वाटंत असेल, तर हा पहा-हा सोडला मी तुझा हात. मला क्षमा कर. आय् बेग युअर पार्डन.

[बराच वेळ कोणी बोलत नाही. मधून मधून चोरटे कटाक्ष चालतात.]

कावळे—सन्धिकाळची ही शान्ती आता बस् झाली. कोणीतरी आईस ब्रेक केलाच पाहिजे.-शान्ते, तुझ्या खटल्याचे जज्मेण्ट मी अनुकूल मिळवलें न् तुझी सुटका केली.-माझ्या दैवाच्या खटल्याचा निकाल आता तुझ्या हाती आहे. गो ऑन. डिक्लेअर ध जजमेण्ट. गुड ऑर बॅड. आयाम् रेडी.

शान्ति—आपण मला गोन्धळात टाकलीत, अन् गोन्धळात टाकलीतही नाहीत. लौकिकी दृष्टीनं मी जरी बालविधवा असले, तरी मी प्युअर व्हर्जिन-निष्पाप निष्कलंक कुमारीच आहे. कॉलेजमध्ये शेकडो तरुणांशी मी मनमोकळेपणाने कितीही वागले, तरी आत्तापर्यन्त या शान्तिनं आपल्या दिलाचं दान कुणालाच केलेलं नाही.

कावळे—पण ते करायचंच नाही, असा तर निश्चय नाही ना ?

शान्ति—असा निश्चय का असावा ? का विधवाना तारुण्य भासत नाही, का मानवी विकारांच्या भावनाच त्याना असत नाहीत ?

कावळे—हौ इझिट पॉसिबल ? इम्पॉसिबल !

शान्ति— पद

नवति नसे कां विधवा ।
कुसुमित नव लतिका ॥ ध्रु० ॥
जीवन-मोहना तृषित चातकी ।
नवजल-स्वाद-तृपार्ता ॥ १ ॥

माझ्या मोटार-बाईकनं काल जसा एक अपघात केला, तसाच वैधव्य हाहि एक ॲक्सिडेण्टच. सगळ्या अपघाताना उपाय असतात, पुरुषांच्या विधुर-तेला तर हमखास असतोच असतो. मग आम्ही तरुण विधवानीच काय कुणाचं असं घोडं मारलं ? तरुण विधवाना संसार-सुखाची आशाच नसते, असं मानणाऱ्या फत्तरांच्या अकलेची तारीफच केली पाहिजे. गुलाब मोगऱ्याच्या फुलांसारख्या मुलाबाळांच्या वसंतानं खुलते फुलते संसाराचे हजारो बागबगीचे, आमच्या आजुबाजूला घनदाट डवरले बहरलेले आम्ही सारखे पाहात असता, केवळ कपाळावरच्या कुंकवाचा टिळा पुसता क्षणीच, आमच्या उफलल्या तारुण्याच्या फुरफुरत्या भावनाच पुसल्या जातील, असे ठरवणारे शास्त्रकार मेले माणूस होते का फत्तर !

कावळे—या फत्तरांच्या फत्तरी काळजाचा निषेध म्हणून तू कुंकू लावायला सुरवात केलीस, का त्यात आणखी काही हेतू आहे ?

शांति—मला पुनर्विवाह करायचा आहे. मी करणार. करायचा मला जन्मासिद्ध हक्क नसला, तरी तारुण्यसिद्ध अधिकार आहे, हे समाजाला उघड सांगण्यासाठीच मी हे धाडस केलं आहे, आणि माझ्यासारख्या एकूनेक हतभागिनीनें ते करावें, अशी आमच्या लेडीज क्लबाने चळवळ चालविली आहे.

कावळे—Splendid, Very nice ! तुझ्या या नैतिक धैर्याची मी सिन्सिअर्ली तारीफ करतो. Oh ! very bold ! शांते, तू जितक्या मोकळ्या मनाने आपले विचार मांडलेस, तितक्याच कळकळीनं मी तुला माझ्या

पाणीदानाची ऑफर देतो. भ्रांतीसारखी भ्रांति पडली असेल, तुला माझ्या एकनिष्ठेचा विश्वास वाटत नसेल, तर स्पष्ट नो म्हणून नकार दे. मला मुळीच वाईट वाटणार नाही.

शांति—आपल्या उपकाराची फेड म्हणून—

कावळे—मला तुझे पाणिदान साफ नको. वकील नात्याने मी माझे कर्तव्य चोख बजावले आहे. वकीलीची फी म्हणून तुझ्या जीवनसर्वस्वाची दक्षणा घेणारा नीच हा कावळे नव्हे. तू एक निष्कलंक कुमारी आहेस न् मी एक निष्पाप कुमार बॅचलर आहे. तुला पुनर्विवाह कर्तव्य आहे, तुझ्यासारख्या पाणीदार तत्वनिष्ठ सहचरीच्या मी शोधात आहे. तू प्रेमदान केलंस, तर मी जन्माचा धन्य होईन.

शान्ति—प्रेमदान मी करीन, प ऽ ण—

कावळे—हवा तो पण लाव, मी तो जिंकीन.

शान्ति—अव्यवस्थित व्यवहारापेक्षा व्यवस्थित विवाह बरा, असं माझं मत आहे. आपण उघड रीतीनं चारचौघात माझं पाणीग्रहण केलं पाहिजे.

कावळे—ऑफ कोर्स ! बायॉल मीन्स ! शान्ते शान्ते मी आज धन्य झालो.

[तिला कवटाळतो, तोच " लाव कुंकू लाव पाट " अशा आरोळ्या ऐकू येतात. दोघे दचकून दूर होतात.]

शान्ति—लाव कुंकू, लाव पाट ! कसली ही आरोळी !

कावळे—आकाशवाणी झाली की काय !

[वेड्याच्या वेषात पुराणे प्रवेश करतो.]

पुराणे—आकाशवाणी-नळाचे पाणी-तेल्याची घाणी-राजाराणी-आणी आणी आणी काय ! लाव कुंकू, लाव पाट.

कावळे—हा वेडा इकडं कसा आला !

पुराणे—तुमचा पाट लावायला आला. लाव कुंकू, लाव पाट.

कावळे—रावसाहेब, जरा स्वस्थ बसा. तुमचं फिरलय् डोकं—

पुराणे—कुणाचं डोकं फिरलंय ! या रावसाहेब पुराण्याचं ! क्रॉफर्ड मामलेदाराचं ! डोकी फिरलेली पाट लावतात. कुंकू लावतात. लाव कुंकू—लाव पाट.

[कावळे टेलीफोन करून शिपायी मागवतो.]

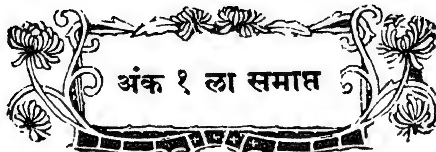
शान्ति—बाबा बाबा. असं काय करता ! घरी चला.

पुराणे—घरी ! घरी नाही घारी । तिला पंढरीची वारी । म्हणून बाहेर पडली स्वारी । चल् लाव कुंकू—लाव पाट.

शान्ति—बाबा असं काय भलतंच बडबडता ! कुणी लावलं कुंकू ! कुणी लावला पाट ! कुणी नाही हो. घरी चला पाहू. मी येते तुमच्या बरोबर.

पुराणे—मी आता जाणार मसणात. तुम्ही लावा पाट. ए म्हसोबा, तोण्डाकड काय पहातो ! लाव हिचा पाट. लाव हिला कुंकू. नाही लावीत ! मी लावतो तुझ्याशीं पाट. छू टॉमी छू टॉमी.

[आंगावर धावतो. पोलीस येतात. कावळे " पकडा पकडा याला " ओरडतो " अरे मला पाट लावावयाचा आहे. कुंकू लावा-वयाचे आहे." असें पुराणे ओरडतो.]

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला.

[हातावर हार घेतलेले सनातने व पाठोपाठ
भैरव प्रवेश करतात.]

भैरव—वाहवा ! सनातने, आजच्याइतके आपले दणदणीत, खणखणीत न् झणझणीत व्याख्यान यापूर्वी मी कधीच ऐकलं नव्हतं. सुरेंद्रनाथ बानर्जीची ट्रम्पेट त्यापुढे रद्द. आपल्या भाषणाची स्पीड पाहून, सगळ्या बातमीदारानी लेखण्या खाली ठेवून तुम्हाला हात जोडले. तुम्ही नाही पाहिले ?

सना०—नाही. विषयात मी एकदा रममाण झालो, का मग मला काही दिसत नाही.

भैरव—दिसतच ते. व्याख्यानाचा परिणामसुद्धा लोकावर तसाच झाला.

सना०—भैरव, प्रत्यक्ष अनुभवाचे सिद्धांत असेच परिणामकारक होत असतात. पण माझे विचार मी हयात असेपर्यंत तरी लोकाना पटणार नाहीत.

भैरव—जिवंतपणी पटले तर तुम्ही सनातने हो कसचे !

सना०—तशात हे इथचे लोक मोठेच गाजरपारखी.

भैरव—त्यानी तुम्हाला पुरे पारखले.

सना०—त्याना एकादी गोष्ट पटली, तरी सांप्रदायीक हट्टवादाने, मुद्दाम वेड पांघरून केडगावाऐवजी पेडगावला जातील. जाऊ दे. माझ्या विचाराचा समानधर्मा, जिवन्तपणी नाही तर नाही, पण मेल्यावर जरी जन्माला आला—

भैरव—अहो, मेल्यावर कशाला ? आत्ता हयात आहे, अन् त्याचे तुमचे विचार तुलनेला घातले, तर तो तुमच्यापुढं दहा मैल गेलेला आहे.

सनातने—माझ्यापुढं दहा मैल ! असा कोण महात्मा आहे तो !

भैरव—महात्मा नाही. महात्मीण आहे महात्मीण.

सनातने—महात्मीण ! आहा, माझं मन उसळ्या मारू लागलं. सांग सांग, त्या देवीचं न'व सांग, पत्ता सांग. मी तिच्या पायावर आपले मस्तक घाशीन. कुलदेवता, ग्रामदेवता, तालुकादेवता, जिल्हादेवता म्हणून त्रिकाल तिची पूजा बांधीन. केडगावच्या नारायण महाराजाना रामराम ठोकून, या नारायणी पुढं माझ्या शिष्यत्वाचा नारळ फोडीन. बोल, सांग, ती कुठं राहते ! कोणत्या पेठेत ! कोणत्या बोळात, कोणाच्या आघाडी ! कोणाच्या पिछाडी ! घर नंबर किती ! भैरवा, भैरवा, सांग तिचा नाव पत्ता चटकन्.

भैरव—नाव पत्ता सांगून उपयोग काय ! प्रकरण फार जहाल जलाल आहे. प्रायमस स्टव नंबर हंण्ड्रेड. ती आपलं तोण्डसुद्धा पहायला राजी नाही. पदव्यांच्या जोरावर तुम्ही आणखी शंभर सभा जिंकल्यात, तरी या नारायणीला जिंकण्याचं काम फार कठीण आहे, सनातने.

सनातने—एका विदुषीला मला सुप्रसन्न करून घेता येणार नाही ! कशाला केंब्रिज एमे झालो मी !

भैरव—ते तुम्हाला माहीत ! एका क्षुल्लक आग्रहासाठी क्रान्ती-बाईना आपण दुखावल्यामुळे, सगळ्या स्त्री-समाजात तुमची नाचक्की झाली आहे. म्हणूनच गेल्या तीन वर्षांत एकाहि कुलीन किंवा कुलहीन घराण्यातून चुकून सुद्धा एकादी मुलगी सांगून आली नाही. आपण श्रीमन्त आहात, पदवीधर विद्वान आहात, लेखक वक्ते आहात, सर्व काही ठीक आहे. पण क्रान्तीशी आपण वागलात ती रीत इतकी नाठाळ म्हणून कुप्रसिद्ध झाली आहे, की तुमचा वारा घ्यायला तरुणींचे तर नावच घेऊ नका, पण दन्ताडवाडी ओस पडलेल्या थेरड्या सुद्धा खूष नाहीत. मग ही नारायणी तर काय, बोलून चालून तुमच्या नादान रोषाला बळी पडलेली क्रान्तीच.

सनातने—काय, आता तू क्रान्तीची स्तुति करीत होतास ! क्रान्ती माझी समानधर्मा म्हणून सांगत होतास !

भैरव—नव्या विचारांच्या क्षेत्रात क्रान्तीबाई समानधर्माचशा काय, पण तुमच्यापेक्षा कमानधर्मा बनल्या आहेत.

सनातने—ओ ग्लॅड टु हिअर दॅट.

भैरव—कालच मी त्यांची समजूत करायला मुद्दाम हॉस्पिटलात गेलो होतो.

सनातने—मग काय, येते का आता ती आपल्या घरी ?

भैरव—नॉट ॲटाल. सनातने क्रान्तीची हळद चुकून तुमच्या आंगाला लागली, या ॲक्सिडेण्टाचे आभार मानीत स्वस्थ बसा.

सनातने—अखेर क्रान्ती माझ्या विनंतीचा स्वीकार मुळीच करीत नाहीना ?

भैरव—तुमचं तोण्ड पाहू इच्छित नाही.

सनातने—भैरवा, या एकलकोण्डया जीवनाचा मला आता अगदी वीट आला आहेरे.

भैरव—आधी गेली अक्कल, न् मग गेलं भाण्डवल.

सनातने—आता या वाक्प्रहारानी माझ्या भावना दुखऊ नकोस. क्रान्तीला मुकल्यामुळं या सनातन्याच्या भावना सडक्या अंजीरासारख्या दुबऱ्या बनल्या आहेत. साधा सुस्कारा सुद्धा काळजाला भगदाडे पाडतो. तू तरी काही तोड काढतोस का ?

भैरव—तोड कशावर ? नासक्या भावनावर ?

सनातने—भावनावर नको. एकलकोण्ड्या फटींग जीवनावर.

भैरव—तोड निघेल. पण हे भावनांचे फॅड डोक्यातून उपटून काढा पाहू. क्रान्तीचा त्याग करणाऱ्या सनातन्याना कसल्या हो आल्या भावना ? भावना असती तर अक्कल का जाती ? जेव्हा तेव्हा, भावना दुखावल्या, भावना दुखावल्या', असे काय हो बरळत सुटता ?

सनातने—बोल बाबा बोल, हवं ते बोल. पण यावर बिनतोड तोडगा काढ.

भैरव—सांगेन ती मसलत प्रास्टीटयूट कराल ?

सनातने—प्रॉस्टिटयूट ? प्रॉस्टिटयूट का प्रॉसिक्यूट ?

भैरव—शब्दांचे कीस काढू नका. प्रास्टिटयूशन शिवाय प्रॉसिक्यूशन होत नाही, आणि प्रॉसीक्यूशन हे सुद्धा एकार्थी प्रॉस्टिटयूशनच नाही तर काय ?

सनातने—बोल बोल, तुझी मसलत बोल.

भैरव—क्रान्तीचा नाद सोडून, आता शान्तीचा नाद धरा.

सनातने—असं करू !

भैरव—तिला नाही नवरा, तुम्हाला नाही बायको, हे समानधर्मी त्रयराशीक चटकन् सुटेल.

सनातने—आणि तिनेही क्रान्तीसारख्या लाथा झाडल्या तर ?

भैरव—झाडल्या तर खाव्या. त्यात काय आहे भावना दुखावण्या इतकं ! बैलापेक्षा गाईच अधिक लाथाळ असतात. पुरुषापेक्षा बायकांच्या लाथा बऱ्या. आडपडद्यात असतात. सुरवात चांगली अन्दाजी धोरणाने कराल, तर डोळे मिटून किल्ला सर कराल.

सनातने—ठीक आहे. बोल कशी सुरवात करायची ती.

भैरव—थेट विलायती मार्गाने. स्वदेशीचा अभिमान बस् झाला आता. एक बायको गमाऊन बसलात. आता सुरवातीचे यंत्र म्हणजे लव्हलेटर.

सनातने—लव्हलेटर-लव्ह-रोमान्स ! आहा, मारसेली बन्दराची आठवण होते रे भैरवा ! लव्हलेटर ! बोल कसे लिहू ते.

भैरव—लिहिताना असेल नसेल ती विद्वत्ता खर्ची घाला. हृदयाचें प्रेम व्यक्त करताना, वाचणाराला असे वाटले पाहिजे, की हे लव्हलेटर आहे, का लेखकाच्या लिव्हर लंग्जने भरलेली लव्हाळ्याची टोपली आहे. हं, चला, उठा, प्रथम प्रेमपत्राचा सांगाडा उभा करा.

सनातने—प्रेमपत्र न् सांगाडा ? भैरवा, ही काय भाषा ?

भैरव—लघुव्याकरणापुरतीच माझी विद्या. दादोबाचे मोठे मी थोडेच पाहिले आहे !

सनातन—प्रेम कशाशी खातात हे सुद्धा तुला माहीत नसावं ? चल सांग, प्रेम पत्राच्या कवितेसाठी कोणतं वृत्त घेऊ ?-डोळ्यानी बघतो- शार्दूलविक्रीडित ?

भैरव—शार्दूलविक्रीडित ! अहो राव, ती कोवळ्या मनाची पोर भेदरून जाईल पटकन्.

सनातने—हेहि खरेच.—ज्याच्या मस्तकीं नूतन जटा,–स्रग्धरा, स्रग्धरा !

भैरव—स्रग्धरा ! शांति म्हणेल परता घरा.

सनातने—तेहि खरेच.—मन्दाक्रान्ता !

भैरव—मन्द मन्द आक्रान्त आताहि चाललाच आहे. काही नवीन काढा–नवीन काढा.

सनातने—आहा. भैरवा टाळी दे–टाळी दे. सायकॉलॉजिकल खटक्याचे वृत्त. मना सज्जना भक्ति पंथेचि जावे. मनाचे श्लोक. थेट काळजाला जाऊन भिडतील. वृत्त भुजंगप्रयात.

भैरव—पण त्या नागिणीने या भुजंगावर फुस्स केले तर !

सनातने—सगळेच बस्तान बिघडायचे ! कोणते वृत्त चांगले ? पदाच्या चाली विकण्याचे दुकान नाही कारे कुठं भैरवा !

भैरव—दुकान नाही. पण एक पात्र आहे. जुन्या पौराणिक नाटकात अललल डुर्रर विदुषकाचं काम करणारा लाटणे नावाचा नटकोहिनूर पोळपाट्यांच्या बोळात राहतो. दररोज संध्याकाळी मदिरापीठातून तो बाहेर पडला की, त्याच्या पदांच्या चाली उचलायला, कितीतरी नाटकवाले न् टाकीवाले त्याच्या मागे लागतात.

सनातने—मला पदांच्या चाली नकोत. वृत्तांच्या पाहिजेत.—बस ठरला निश्चय. अश्वधाटी ! तोडा तडड ताड, फोडा फडड फाड, खाडा बडा खोदला. अश्वधाटीच छान.

भैरव—त्यापेक्षा अश्वकंचुकी–घोडाचोळी काय वाईट ! शान्तीला अगदी फिट बसेल.

सनातने—गाढवा, अश्वधाटी हे वृत्त आहे, अन् अश्वकंचुकी आयुर्वेदातली मात्रा आहे.

भैरव—मात्रेशिवाय वृत्त नाही, न् वृत्ताशिवाय मात्रा नाही. प्रेमाचे वृत्त कळवायला मात्राच पाहिजे. इच्छाभेदीचा वळसा अगत्य द्या. म्हणजे कोठा साफ. पोटातली घाण आधी साफ धुतल्याशिवाय, ओठातून

प्रेमाचे बोल स्पष्ट उमटायचे नाहीत. चला द्या पत्र लिहून. तुम्ही कालिदास, न् मी तुमचा मेघदूत !

सनातने—चल घरी. (जातात.)

प्रवेश दुसरा

[डॉ. प्रवाळच्या हॉस्पिटलचा व्हराण्डा. डॉ. प्रवाळ व क्रान्ति. क्रान्ति बसली आहे तोंच डॉ. प्रवेश करतात.]

प्रवाळ—क्रान्तिबाई; नौ यू आर ओके. आता तुम्हाला घरी जायला काही हरकत नाही. यू आर डिस्‌चार्ड. विचाराला ताण पडेल, किंवा मनाची व्यग्रता वाढेल, असे सध्या काही करता कामा नये. नर्व्हस सिस्‌टीम अगदी डेलिकेट झालेली आहे. रीडिंग सुद्धा डाएटप्रमाणे अगदी लाइट ठेवा. पब्लिक मूव्हमेण्टच्या भानगडीत आणखी एक महिना तरी तुम्हाला पडता येणार नाही.–मी घेऊ आता रजा !

क्रान्ति—डॉक्टरसाहेब, आपले आभार कोणत्या शब्दानी मी मानू ! माझ्या जोपासनेसाठी आपण न् आपल्या नर्सिंग स्टाफनी मायबापासारखे श्रम घेतले. मला घरी मायेचं आहे कोण म्हणा !– पण इथं घरची आठवण सुद्धा कधी मला आली नाही. घरीच मी पडले असते, तर खास इतक्या लवकर उठले नसते.

प्रवाळ—थँक्यू व्हेरी मच्. हा तुमचा अनुभव लोकाना नीट समजाऊन देण्याचं काम हाती घ्याल, तर ती सुद्धा एक उत्तम समाज-सेवाच होईल.–बरं, मला आता रजा द्या. (दोघे शेकहॅण्ड करतात) तुमची कार आली नाही वाटतं ?

क्रान्ति—दिसत नाही. विवेकराव आपली कार घेऊन येणार होते. पण ते अद्याप आले नाहीत. (विवेकराव प्र. क.)

विवेक—हजर आहे. अगदी ठरल्या मिनिटाला हजर आहे. गुड-मॉर्निंग डॉ. प्रवाळ, गुड मॉर्निंग क्रान्ति. आज पेशण्टला देणार का डिसचार्ज ?

क्रान्ति—देणार कसला ! दिला सुद्धा.

प्रवाळ—बरं, मी घेतो आता रजा. हे हॉस्पिटल पडल्यामुळं, "या-येन जा नेहमी असेच" असं म्हणणं सुद्धा, जरा चमत्कारिकच, नाही का ? विश्यू गुड हेल्थ. मि-मि-मिस्-मिसेस् क्रान्ति. (जातो.)

विवेक—इतक्या लवकर आपण रिकव्हर व्हाल, अशी कुणाचीच कल्पना नव्हती.

क्रान्ति—डॉक्टरसाहेबानी माझ्यावर पित्यासारखं प्रेम केलं. इतर डॉक्टर नर्सनी भाऊ बहिणींची उणीव भरून काढली. आपण तर मला प्राणदानच दिले. आपले आभार मी कोणत्या शब्दानी मानू ?

विवेक—नो मेन्शन् क्रान्ति. आभाराचा प्रश्नच येत नाही. मी माझे कर्तव्य बजावले. अशा अपघाताच्या प्रसंगी कोणीहि आपला जीव धोक्यात घालून, आपल्याला खास वाचवलं असतं.

क्रान्ति—नॅट ॲटाल ! नदीच्या काठावर शेकडो तमासगीर जमले होते. एरव्ही कॉलेज तरुणींजवळ मर्दुमकीच्या गप्पा झोडणारे कितीतरी कॉलेजवीर तिथं उभे होते. पण आपल्या एकट्याशिवाय धडाड नदीत उडी घेण्याच धाडस कुणी बरं केलं ?

विवेक—लेट बायगॉन्स बी बायगॉन्स. त्या गोष्टीचा आता विचारच करू नका. सध्याच्या मनस्थितीत आपण स्वस्थ विश्रान्तीच घेणं अगत्याचं आहे.

क्रान्ति—स्वस्थ राहण्याचा मी कितीहि हिय्या केला, तरी माझं मन कुठं स्वस्थ राहात आहे ! त्याची गिरणी अखण्ड चालूच आहे.-खरोखर त्या अपघातात मी बुडून मरते, तर छान झालं असत !

विवेक—व्हॉट् डू यू मीन. हा विचार, आत्महत्त्येच्या विचाराइतकाच आततायीपणाचा नाही का ? आपल्यासारख्या समाजशास्त्रज्ञ एमे विदुषीला तरी ही विचारसरणी शोभत नाही. आपण जरी जिवाला वैतागला असला, तरी आपल्यासारखे विदुषी रत्न गमवायला देशाची खास तयारी नाही.

क्रान्ति—देश ! कुठं आहे देश ? देशानं का माझ्या जीवनाची जबाबदारी पत्करली आहे ? माझ्या सुखदुःखाची कसली तिडीक देशाला येत आहे ? मुळीच नाही. मग मला देशाची काय म्हणून पर्वा वाटावी ?

—जगण्यासारखं माझ्या जीवनात, खरं म्हणाल तर, कसला चार्म उरला आहे ? कुणासाठी—कशासाठी—कान्तीनं या देशात जगण्याची व्यर्थ धडपड करावी ! मायेच्या उमाळ्यानं " क्रान्ती ये " म्हणून मला जवळ करणारा, आपुलकीच्या भावनेनं मला पोटाशी धरणारा, एक तरी जिता जीव या छत्तिसकोटी वसतीच्या देशात दिसतो का तुम्हाला ! सारे जग, विवेकराव, आकर्षणावर जगत असते.

न या जिवाला मोहन । लवभरि ।
तनमन झोके खाई । भासे प्राण अमार ऐसा ॥ ध्रु ॥
झुरत सतत मनिं । क्रान्ता क्रान्ति ही ।
जीवन कसले । रसाभावि या ॥ १ ॥

विवेक—मला आपल्या करुणास्पद स्थितीची काहीशी कल्पना आहे. पण जोवर आपण हिन्दुस्थानात न् हिन्दु समाजात वावरत आहोत,—नव्हे, वावरल्याशिवाय सुटकाच नाहीं,—तोवर आपल्या स्थितीला उपाय काय ?

शान्ति—युरप अमेरिकेची सफर करून आलेल्या तरुण विद्वानात सुद्धा असले निराशेचे उद्गार ! पेसिमिझम्-निराशा हाच हिन्दु संस्कृतीचा पिण्ड दिसतो.

विवेक—दिसतो कसला ! आहेच मुळी.

शान्ति—मग पिण्ड बदलल्याशिवाय ब्रम्हाण्डात तरी आम्हाला कसला मोक्ष मिळणार ! स्वतंत्र कल्पनांच्या वातावरणाकडे, काळाचा ओघ झपाट्यानं जात असताना सुद्धा, दहा हजार वर्षांपूर्वीच्या धर्मकर्मांच्या गंजड बन्धनातच आम्ही गिरक्या खात बसावे, ही गोष्ट आमच्या माणुसकीचीच किंमत ठरवीत नाही का ! आणि तर नावाचे विवेक. या गुलाम देशात विवेकवादाच्या प्रसाराला पदोपदी अडथळा व्हावा, याची कारणं नाही का तुम्हाला उमगत ! शान्तीसारखी निष्पाप कुमारी, बालविधवा म्हणून समाजाच्या निन्देची न् टीकेची बेवारशी चीज ठरावी, अन् क्रान्तीच्या सौभाग्याची किंमत वेश्येच्या मोलानी मापली जावी, याचा तुम्हाला काहीच का विधिनिषेध वाटत नाही !

विवेक—वाटत नाही कसा ? सन्ताप येतो. कित्येक वेळा तर मनोवृत्ति इतकी बेफाम खवळते, की वाटतं एकादी सिविल वॉर होऊन, समाजबन्धनाची ही स्टील फ्रेम उध्वस्त करील तर फार छान होईल.

क्रान्ति—ही नुसती कल्पना ! जल्पना ! भावना !

विवेक—क्रान्ति, आमच्या अधःपाताचे मूळ आमच्या वैवाहिक बन्धनात न् जीवनात आहे. त्यांच्यातच आमूलाग्र क्रान्ति झाल्याशिवाय—

क्रान्ति—किंवा कोणी केल्याशिवाय.—

विवेक—आमची सामाजिक गुलामगिरी नाहीशी होणार नाही.

क्रान्ति—आणि सामाजिक गुलामगिरी गेल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य लाभणार नाही.

विवेक—चुकून माकून लाभलेच तर टिकणारहि नाही. आमच्या जिण्याच्या कल्पनाच नादान बनल्या आहेत.

क्रान्ति—कुणी तरी बदलण्याचा धीर केल्याशिवाय का त्या कल्पना बदलणार आहेत ?

विवेक—काही तरी जबरदस्त धक्का दिल्याशिवाय समाजाच्या आचार विचारात क्रान्ति होणार नाही.

क्रान्ति—हा जबरदस्त धक्का द्यायला कुणी तरी आपल्या सौख्यावर, जिवावर, सर्वस्वावर तुळशीपत्र ठेवायला तयार झाले पाहिजे. समाजाच्या रोषाला न् सरकारी कायद्याच्या दण्डाला त्याने बिनतक्रार तोण्ड दिले पाहिजे.

विवेक—हिन्दुसमाजाच्या उज्वल भवितव्यासाठी एवढा आत्मयज्ञ करणारे अनेक तरूण आज-आत्ता-या घडीला पुढे येतील.

क्रान्ति—विवेकराव, भावनावश होऊ नका. काय बोलता त्याचा नीट विचार करा. ही रंगभूमी नव्हे, आणि तुम्ही न् मी नाटकातली पात्रे नव्हत. तुम्ही वर्णन करता असले तरूण जर या अभागी देशात असते, तर आमच्या सामाजिक जीवनाचा असा उकीरडाच झाला नसता.

विवेक—क्रान्ति, या विवेकाचा विवेक चांगला जागा आहे. भावनेच्या भरात नव्हे, प्रामाणिक विचारांच्या तिडकेनंच मी हे विधान करीत आहे.

अनेक तरुणांची गोष्ट सोडून द्या, या सर्व प्रतिज्ञा पार पाडायला, एक तरी तरुण या क्षणाला तयार आहे, ही खात्री ठेवा. तसंच हेहि लक्ष्यात असू द्या, की समाजोद्धारासाठी तरुणानी कितीहि कम्बर कसली, तरी ऐन वेळेला बायकाच त्यांचा तेजोभंग करतात.

क्रान्ति—बायका तेजोभंग करतात? त्या कशा?

विवेक—समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात मी थोडेफार काम केले आहे, न् आज करीत आहे. विधवांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न सोडवणाऱ्या अनेक संस्था न् व्यक्ति शहरोशहरी झटत आहेत. मग तरूण विधवा त्यांचा का फायदा घेत नाहीत? अनुभव असा आहे की, तरूण जरी विधवांच्या पाणिग्रहणाला तयार झाले, तरी विधवाच उघड माथ्याच्या पुनर्विवाहाला तयार होत नाहीत.त्या पण्ढरीच्या वाऱ्या करतील, आळीबोळातल्या तरुणांच्या मनस्थितीला बिघडवतील, भ्रूणहत्त्येच्या गुन्ह्यात सापडून शिक्षेला जातील, आत्महत्त्या करतील. पण उघड पुनर्विवाहाचे नैतिक धैर्य दाखवणार नाहीत. अशा परिस्थितीत हिंमती तरूण नाऊमेद होऊन अर्जुनासारखे हतबुद्ध स्वस्थ बसले, तर त्यात दोष कुणाचा? आमचा का तुम्हा बायकांचा? सामाजिक दोषांच्या नुसत्या विधिनिषेधाची नाटके नटवण्यात आता काहीच अर्थ नाही. कल्पनेत क्रान्ति करायला, समाजाच्या मनोवृत्तीला जबरदस्त धक्काच देणं अगत्याचं वाटतं, तर हिंमती तरुणांच्या बरोबरीनं तरुणीनीहि आत्मयज्ञाच्या होमकुण्डात धडाड उड्या घेण्याचं नैतिकधैर्य दाखवलं पाहिजे.

क्रान्ति—हे नैतिकधैर्य दाखवायला ही क्रान्ति तयार आहे. मी कुमारी, सौभाग्यवती का विधवा, हे माझं मलाच उमगत नाही. हा हात म्हणतो की विवाहाचा डाग लागलेली मी सौभाग्यवति आहे; पण मी म्हणते की, मी विधवा असून कुमारी पण आहे. वडलांच्या इच्छेसाठी एका जिवंत माणसाशी माझा विवाह झालेला असला, तरी माझ्या दिलाचं दान अझून कुणालाच मी केलेलं नाही. मी एक तरुणी आहे, तारुण्याच्या माझ्या सर्व भावना जिवन्त आहेत, आणि समविचारी सहचऱ्याच्या सहवासाची मला तहान लागली आहे. समाज आणि सरकारी

कायदा ही तहान भागवण्याचा मला प्रतिबन्ध करीत आहेत. क्रान्तीला संसारसुखाची आशा नाही न् तिला त्याचा विधिनिषेधहि नाही. परस्पर प्रेमाच्या अभंग कमावणीशिवाय, नुसत्या विवाहविधीने घडलेल्या बन्धनाच्या बेड्या तोडण्यासाठीं मी हा आपला हात पुढे करीत आहे. विवाहाशिवाय सुद्धा हव्या त्या तरुण तरुणीला पतिपत्नीच्या शुद्ध नात्यानं समाजात प्रतिष्ठेने वावरता यावं. असल्या आचारक्रान्तीचा धक्का समाजाला देण्याची ज्या मर्दाला हिंमत असेल, त्यानें हा क्रान्तीचा हात खुशाल धरावा. क्रान्ति त्याची सहधर्मचारिणी होईल.

विवेक—क्रान्तीच्या आव्हानाचा स्वीकार विवेकानेच केला पाहिजे.

क्रान्ति—विवेकानेच करा. या हाताला समाजाचा पाठिम्बा नाही. सरकारी कायद्याची सहानुभूति नाही दिसायला जरी हा नाजूक गोण्डस दिसला, तरी यात इण्डियन पिनल कोड ४९७ कलमाची ५ वर्षांची सक्तमजुरी भरलेली आहे, याचा नीट विचार करा.

विवेक—क्रान्तीचा स्वीकार करताना, हा विवेक प्रत्यक्ष मृत्यूचीहि क्षिति बाळगणार नाही. (तिचा हात धरतो) क्रान्ति-क्रान्ति, यू आर माइन्-माइन् फॉर लाईफ ! [भैरव प्र. क.]

भैरव—शुभमंगल सावधान ! शुभमंगल सावधान.

विवेक—कोण हा ! भैरव. कायरे इकडं कुणीकड !

भैरव—इकडं ! अक्षता टाकायला ! (अक्षता टाकून) शुभमंगल सावधान !

क्रान्ति—यानी खऱ्याखुऱ्या अक्षता खरोखरच उधळल्या ! कुठून रे आणल्यास या अक्षता भैरवा !

भैरव—भ्रान्तीच्या लग्नातल्या. तिनं लग्नातूनंच पोबारा केला, तेव्हा त्या तशाच राहिल्या खिशात. चार वेळ उधारीनं परटाकडे कोट धुवायला गेला, पण अक्षता शीरसलामत ! याला म्हणतात अक्षता, न् याचं नाव लगीन !

क्रान्ति—खरंच भैरव, विधिशिवाय आम्ही आज पतिपत्नीचं नातं पत्करलं !

विवेक—समाजाला एक अपूर्व धडा घालून दिला.

भैरव—अपूर्व ! यात अपूर्व काय, न् नवीन काय आहे ! गावोगाव असल्या जोडप्यांच्या खास पेठाच असतात.

विवेक—डॅमिट् ! आम्ही पतिपत्नी म्हणून उघडपणे मिरवणार.

भैरव—मिरवा. कोणी तुमचे कान उपटणार नाही. त्याच्यापैकीच एक नमुना समजून लोक स्वस्थ बसतील.

क्रान्ति—आम्ही या लग्नाची वर्तमानपत्रात जाहिरात देऊ.

भैरव—त्यात तुमच्यापेक्षा डार्विन साहेबांचाच लौकिक अधिक होईल.

विवेक—डार्विनसाहेबाचा लौकिक ! तो कसा काय होणार !

भैरव—तरुण तरुणींच्या या असल्या माकडचेष्टा पाहिल्या की माणसांची उत्पत्ति माकडांपासून झाली, हा डार्विनचा शोध बिनचूक खरा ठरतो.

क्रान्ति—पण यावेळी तू इकडं कसा ?

भैरव—अहो, गांवात लग्न न् कुत्र्याची लडबड ! शान्तीला एक पत्र द्यायला गेले आठ दिवस पायतणांचे नाल झिजवले. घरी नाही, क्लबात नाही, कावळ्यांच्या बंगल्यावर नाही—

क्रान्ति—कावळ्यांच्या बंगल्यावर ! तिकडे कशाला ?

भैरव—कशाला म्हणजे ? अहो, काळ फार पुढे गेला—फार पुढे. तुम्ही फार मागे पडलात. अगदी बॅकवर्ड ! अहो, तेहि थेट असंच शुभ-मंगल त्रांगडं होऊन बसलंय त्रांगड !

क्रान्ति—त्रांगडं ! शान्तीनं कावळ्याशी पुनर्विवाह लावला की काय ?

भैरव—लग्न लागून आज चार महिने झाले. विवाह होईल मागाहून फुरसतीनं त्याची कसली घाई ! शिवाय सध्या काटकसरीचे दिवस. पोराच्या बारशालाच घेतील विवाह उरकून. त्याचा कोण लेक बाळगतो विधिनिषेध ! सणात सण, नवलाईचा सण, आई सवाशीण, बाप गण.

क्रान्ति—शान्तीला कुणी दिलंय ते पत्र ?

भैरव—कुणी ? कॉन्फिडेंशल आहे कॉन्फिडेंशल. एका कालीदासानं या मेघदूताबरोबर काव्यसन्देश पाठवलाय काव्य—सन्देश.

क्रान्ति—काव्यसंन्देश ! दे मला त्याची डिलिवरी. मी देईन तो शान्तीला.

भैरव—हे घ्या. (पत्र देतो)

क्रान्ति—हे तर सनातन्याचं हॅण्डरायटिंग दिसते !

भैरव—त्यानीच शान्तीला हे पत्र पाठवलं आहे.

क्रान्ति—अस्सं का ! तर मग मी हे तिला बिनचुक देईन बरं का.

भैरव—बिनचुक द्या. जबाबदारीचं पत्र. जबाबदारीचं पत्र. तुम्ही डिलिवरी घेतल्यामुळं, माझी हातीपायी सुटका झाली. पत्र बिनचूक द्या. नाहीतर पोस्टऊमनपेक्षां पोस्टमनच बरे म्हणण्याची पाळी यायची माझ्यावर. बरं. घेतो आता रजा.

विवेक—चल आमच्या बरोबर. पायी कशाला !

भैरव—तुमच्या त्या फटफटीत जागा कशी होणार ! क्रान्तीबाईंना साईडमध्ये घालून तुम्ही ड्राइव्ह करणार. पार्सलच्या लेबलासारखा मी कशाला तुमच्या पिलियनवर नसते हिसके खायला ! चला म्हणता तर चला-नाहीतर आहे कोण मला !

(सर्व जातात)

प्रवेश तिसरा

[रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी कावळे व सनातने अनुक्रमे टाईम्स व ज्ञानप्रकाश पत्रे तोण्डासमोर धरून वाचीत येतात व एकमेकांवर कोलमडतात.]

कावळे—व्हॉटीज धिस् नॉन्‌सेन्स !

सनातने—धिसीज नॉट नॉन्सेन्स, धिसीज ज्ञानप्रकाश.

कावळे—ओहो ! कोण सनातनेच का ! पाहिलात का तुमच्या बायकोचा कसा पडला ज्ञानप्रकाश तो !

सनातने—तोच पाहात पाहात येत होतो, तो या टाइम्स ऑफ इण्डियाची टक्कर झाली. काय म्हणतो तुमचा टाइम्स !

कावळे—विवेक-क्रान्तीचा, हा पहा, गळयात गळा घातलेला फोटो.

" वृक्षवेल या दोहींची छान शोभते । जोडी छान शोभते, " ही आण्णा किर्लोस्करांची वाणी आज खरी ठरली. काय छान पोझ घेतली आहे दोघानी ! क्रान्तीचा हा ठसकेदार मुरका, विवेकाला कवटाळण्यात चवळीच्या शेंगेसारखी घेतलेली ही लवचिक मुरड, आणि त्याच्या डोळ्याला डोळा भिडवण्यातली स्वीट अ‍ॅण्ड चार्मिंग चमक ! वाहवा ! सनातने, डोळे भरून आपल्या बायकोचं दर्शन घ्या. सगळे पूर्वज गतीला जातील !

सनातने—आमचा एकहि पूर्वज नरकात गेलेला नाही.

कावळे—त्यांची तशी पत्रं आलीत की काय ! का वर्षश्राद्धाच्या खादीच्या वेळी तसा त्यानी तुम्हाला कानमंत्र दिला ?

सनातने—अहो, सनातन्यांसाठी स्वर्ग खास रिझर्व राखलेलाच असतो.

कावळे—पृथ्वीवरचा नरकसुद्धा तुमचीच वतनी जहागीर की काय ? तरीच-तरीच, लग्नाची बायको अश्शी दुसऱ्याचा हात धरून, तुमच्या नाकावर टिच्चून, टाइम्समधे फडकते ! धन्य आहे बुवा तुमच्या भाग्याची!

सनातने—यात कसलं आलंय भाग्य ? ज्याचा भाग त्याला मिळाला. या ऋणानुबन्धाच्या गोष्टी. पाणी आपली सपाटी हटकून हुडकणारच.

कावळे—तुम्हाला या प्रकाराबद्दल काहीच वाटंत नाही ?

सनातने—वाटून काय चाटायचं आहे ! विवाहाची हळद म्हणजे नवराबायकोच्या मिलाफाचा सरस नव्हे, हेच क्रान्तीनं सिद्ध करून दाखवलं. नवरा म्हणजे कोण ? मानला तर देव, नाहीतर धोण्डा !

कावळे—अखेर, सनातने म्हणजे धोण्डा, आणि विवेक म्हणजे देव, हा क्रान्तीचा सिद्धान्त पटतो म्हणायचा तुम्हाला !

सनातने—न पटायला मी काय धोण्डा आहे वाटतं ? चांगला धडधाकट चालताबोलता जिता माणूस आहे. मला माणुसकी आहे.

कावळे—हा मात्र नवीन शोध आहे खरा.

सनातने—क्रान्तीला विवेक आवडला, यात मला वाईट वाटण्याचं कारण काय ?

कावळे—अहो, ती तुमची लग्नाची बायको ना ?

सनातने—असेल ! लग्नाचे नवरेसुद्धा जर बाराहि मास हवी तेथे श्रावणी उरकतात, तर बायकांच्या नावानंच एवढा फाल्गून करायचं कारण काय ?

कावळे—अरे वा ! क्रान्तीला मुकलात, तरी तुमच्या विचारात बरीच क्रान्ति झालेली दिसते.

सनातने—तुम्ही मला काय भोटमामा समजता ? अहो, "वेष धरावा बावळा न् अन्तरी असाव्या नाना कळा" या समर्थ वाक्यानुसारच हा सनातने पावलं टाकीत असतो. आडनावाचा मी सनातन्या असलो, तरी–मेहरबान–मी कडवा सुधारक आहे, कडवा सुधारक. दिसायला मी जरी मुरमाचा ठिसूळ डिखळा असलो, तरी अन्तर्यामी–निधाणकराच्या लाखी दरवाज्याचा काळ्या फत्तराचा चिरा आहे, मी काळ्या फत्तराचा चिरा.

कावळे—लोक तुम्हाला पाषाणहृदयी म्हणतात ते काही खोटं नाही.

सनातने—क्रान्तीला विवेक नवरा पाहिजे होता, तर मला तिनं तसं स्पष्ट कळवलं असतं, तर मी स्वतः जाऊन तिचं कन्यादान केलं असतं. तिच्या बापाचीसुद्धा पर्वा ठेवली नसती. इतकी धमक नसेल, त्याने सुधारक म्हणून मिरवू नये. नुसते हॅट बूट सूट घातले म्हणजे सुधारक होत नसतो.

कावळे—बायकोचे कन्यादान करणाऱ्या सुधारकाला साष्टांग नमस्कारच घातला असता, पण पाटलोणीपुढे नाइलाज आहे. अहो शहाणे, तुम्ही धडधडीत जिवन्त असता, तुमची लग्नाची बायको दुसऱ्याशी पत्नीच्या नात्याने राहाते—

सनातने—मग काय, तिचा पुनर्विवाह कायदेशीर ठरवण्यासाठी मी जीव देऊ, का नाटकातल्या पात्रासारखा कंसात मरू ! तिला सोड–चिठी देईन, तर तशी मवलत नाही, प्रघात नाही, कायदा नाही. कायदा असता तर त्याचा फायदा मी खास घेतला असता. मेल्या दादल्याच्या जित्या बायकोला कायद्यानेच पाटाची सवलत दिलेली आहे. पण जित्या मर्दाच्या जित्या बायकोने तीच धडाडी दाखवली, तर त्या वीरांगनेचं अभिनन्दन करायचं, का तिच्या नवऱ्याला "मरा हो, मरा हो" असा आग्रह करायचा ! कायदे-पण्डिताला तरी हे शोभत नाही. घटस्फोटाचा कायदा पास करा, आमच्यासारख्या अडचणीत सापडलेल्या महात्म्यांची तेवढीच सुटका होईल. पण बाप भीक मागू देईना, न् आई जेऊ घालीना, या प्रकाराचा विधिनिषेध मी किंवा माझ्या बायकोने का म्हणून बाळगावा !

कावळे—उघडाउघड दुसऱ्याचा हात धरून गेली, तरी अझून "बायको बायको" काय करता हो !

सनातने—मग काय तिला "आई" म्हणू, का "ताई" समजून भाऊबीज करू ! जोवर आमचा विवाह रद्द होण्याची सवलतच नाही, तोवर तिला मी "बायको" म्हणू नको, तर काय "रखेली" समजू ? मोठी पंचाईतच झाली !

कावळे—दुसऱ्याची रखेली स्वताची बायको मानण्यात काय शहाणपणा ?

सनातने—शहाणपणा म्हणा, नाहीतर गाढवपणा म्हणा. त्याचे पाप सरकारी कायद्याच्या आणि कौन्सिलर लोकांच्या डोक्यावर फोडून मी तिला बायकोच म्हणणार.

कावळे—विधीशिवाय पाट लावणाऱ्या जित्या बायकोच्या जित्या नवऱ्याचे मी हॅट काढून अभिनंदन करतो.—पण आतां पुढे संसाराची वाट काय ? कालपर्यंत "आज येईल, उद्या येईल" या आशेवर बायकोची वाट पाहिलीत. खानावळीच्या आमटीवर जगलात. दुसऱ्या सोयरिकीचा मार्ग मागेच बंद झाला. मग ! आतां रामदासाच्या जिण्याने जगून, मनाचे श्लोक गुणगुणत सरणावर स्वारी करणार की काय ?

सनातने—तुम्ही मला तम्बोऱ्याचा भोपळा समजता काहो ! केम्ब्रिज एमे आहे मी, केम्ब्रिज एमे. मी पुरुष आहे, पुरुष ! पुरुषांचा माथा केव्हाहि मोकळाच !

कावळे—पण तुमच्या घाटमाथ्यावरच्या माळरानात शेण्डीच्या प्रश्न-चिन्हाचा दाण्डी उभी आहे ना !

सनातने—तिचा नाही मला आता विधिनिषेध ! बायकोला जर विवाहविधींचा विधिनिषेध नाही, तर मी तरी तो कशाला उराशी बाळगू ? छू मन्तर, चले जाव. लग्नाची बायको निसटली, तरी लव्हाळ्याच्या जाळ्यात हव्या तितक्या मासोळ्या पकडायची अक्कल अस्मादिकाला आहे बरं ! सनातने म्हणजे भोटमामा नव्हे ! मनात आणायचा अवकाश, माझ्या वाड्याला गायकैवारी गोकूळ करीन गोकूळ !

कावळे—अरे वा ! अकलेची ही नवीन कमायी तारीफ करण्या-सारखी आहे बुवा.

सना०—लग्नाशिवाय तुमचा रतिविलास बंगला जर सवाष्णींच्या रोषनाईने दररोज चमकतो, तर या सनातन्याच्या वाड्यात गोकुळकाल्याची हंडी फुटणार नाही!

कावळे—अरे, आम्हाला घ्या की तुमच्या कटात. तुमच्या गोकुळात आपण होतो बुवा एक यादव.—काय, कुठे मारलात तीर!

सना०—तुम्हाला सांगा न् गावभर करा, इतका गाढव मी नव्हे. सावजाशिवाय तिरंदाजी, आणि व्हेकन्सीशिवाय अर्जी, असली गधडेगिरी माझ्याजवळ नाही. आधी नेम धरणार नाही, पण धरून तीर मारला की काम फत्ते. गेला—बाण सुटला—चोवीस तासात गोठ्यात गाई हजर. क्रांती गेली तर गेली, पण शांती नाही ना मेली! योगः कर्मसु कौशलम्! ट्रिगर दाबला की बुलेट-शॉट! [जातो.]

कावळे—बुलेट-शॉट! या चोराने मलाच शॉट केला! सनातने शांतीला आपल्या जाळ्यात पकडणार? माझ्या जाळ्याच्या दोऱ्या इतक्या कुजक्या झाल्या! शांति कावळ्याशी बेमान? का मी तिच्याशी बेमान? मी बेमान म्हणून ती बेमान? का ती मुळचीच बेमान? बेमान, बेमान—सारी दुनिया बेमान.

[ब्रीफांचे पुडके घेऊन बावळे येतो.]

कावळे—बावळे, तुम्ही पण बेमान,—नव्हे, अगदी बावळे आहात.

बावळे—साहेब, लाख वेळा तुम्ही मला बावळे म्हणा. पण बेमान म्हणाल तर ब्रिफांचे हे पुडकं इथं रस्त्यावर फेकून होईन चालता.

कावळे—बावळे बावळे, अहो तुम्ही पुरुष ना! पुरुष कधि बेमान असतात वाटतं? बायका बेमान असतात.

बावळे—त्या म्हणतात, पुरुष बेमान असतात.

कावळे—पुरुषाना बेमानीचा विधिनिषेध नसतो, हे बायकाना सांगून समजणार नाही. कारण त्या बेमान असतात. तुम्ही बेमान कसे असणार? नॉट ॲटॉल. बावळे, अलीकडे तुमचं डोकं फार फिरू लागलंय्. अर्थापेक्षां नेहमीं गाभ्यालाच हात घालीत जा.

बावळे—गाभ्यात माझे डोकेच घुसत नाही.

कावळे—नाही ! नाहीतर लवकर लग्नाचा बार द्या उडवून. त्याशिवाय डोके ताळ्यावर येणार नाही.

बावळे—डोकी असलेले लोक लग्नाच्या फन्दातच पडत नाहीत. आपल्यासारख्या थोरामोठ्यांच्या वाड्यात मोगलाई जनानखाना उफललेला दिसत असता, लग्नाच्या फन्दात पडून, मेहुणपुऱ्याचा उत्पादक म्हणून कशाला होऊ मी लोकमान्य ! भ्रान्तीने दिवे लावले, क्रान्तीने काकडे पेटवले—

कावळे—अन् शान्तीने, शान्तीने ! तिने काय केले !

बावळे—तिचा टेम्भा तुम्हीच भडकवला.

कावळे—बावळे, शान्तीबद्दल तुमचा काय अभिप्राय आहे !

बावळे—घोडीची चाल स्वाराला ठावी, इतरानी ती काय सांगावी ! ह्व्या त्या गोष्टीवर डोळे मिटून अभिप्राय द्यायला, मी काय वर्तमानपत्राचा एडीटर आहे, देशभक्त आहे, का गावगुण्ड आहे !

कावळे—पण शान्तीची एकन्दर चाल कशी आहे !

बावळे—कधि कधी ढेकणासारखी तुरतुर चालते. मधून मधून हत्तीसारखी डुलतडुलत चालते, तर कधिकधीं बुजऱ्या घोडीसारखी भरधाव पळते.

कावळे—बावळे, तुम्हाला तिच्या बदचालीचा काही संशय येतो का !

बावळे—ही बदचालीची भानगड माझ्यापेक्षा एकाद्या डॉक्टरला लवकर उमगेल.

कावळे—बरं, मी शान्तीशी पुनर्विवाह करावा, का करू नये ! स्पष्ट मत द्या.

बावळे—जोवर "गुड्ज् ऑन अप्रूव्हल" मिळतात, तोवर खरेदीची यातायात कशाला ! नाटकाचा फुकट पास हातात असल्यावर, तिकीटाला पैसे कशाला खर्चावे ! बघवेल तितके नाटक बघावे, नाहीतर उठून जावे. आला वारा, गेला वारा, कोण कुणाचा सोयरा ! आधी विधीला मान वाकवून, मग त्याचा निषेध करीत बसण्यापेक्षा कशाचाच विधिनिषेध बाळगला नाही, म्हणजे ठीक.

कावळे—असं म्हणता ! असं म्हणता ! All Right ! [जातो.

बावळे—Good Night ! [जातो.

प्रवेश चवथा

[सार्वजनिक बागेतला एक लतामण्डप. त्यात दोन पाठमोऱ्या खुर्च्या. भैरव व सनातने येतात.]

भैरव—हाच तो तेरा नम्बरचा बॉवर. करेक्ट. आता छातीत चांगला भरपूर धीराचा वारा भरा. शांतीला असं वाटलं पाहिजे, का ही छाती, का मिच्लीन् टायर. नाहीतर कराल ऐन रंगात पंक्चर, आणि इतका जुळवलेला घाट, व्हायचा फडान् फाट !

सनातने—अरे, आस्स रंगवतो कोर्टींग् की तू पण म्हणशील, देखते रेहना !

भैरव—घोडंमैदान लाम्ब नाही. कोर्टींग करताना सगळी विलायती अक्कल आज खर्ची घाला, आणि शान्तीला प्रेमाच्या जाळ्यात अडकवून डिरेक्ट होमवर्ड बाऊण्ड करा. सनातने, सिंहगड घेण्याइतकेच हे काम कठीण आहे.

सनातने—सिंहगड घेताना शिवाजीनं न् तानाजीनं केलेल्या सगळ्या घोडचुका माझ्या डोक्यात आहेत.

भैरव—त्याच आता इथं करणार की काय ! सनातने बी केअरफुल. त्या वेळी सिंह गेला, पण गड आला. आजच्या गडाला गडकऱ्यांचा तोटा नाही, पण या ग्रामसिंहाला मात्र गावात तोण्ड काढायला एक बोळ सुद्धा उरणार नाही.

सनातने—भैरव, अरे हा सनातने म्हणजे तू काय थट्टा समजतोस ! हव्या त्या बोळात सभा भरवून हव्या त्या व्यक्तींची न् विषयाची सोईस्कर थट्टा करणारा, वाचाळपुरीचा मी धट्ट थट्टेश्वर ! माझी थट्टा होईल कशी न् करणार तरी कोण !

भैरव—खरं आहे, खरं आहे. सार्वजनिक थट्टेच्या पात्राची थट्टा कोण शहाणा करील ! बरं, मी जाऊन बसतो तिकडं त्या पुष्करणीत. गड काबीज केलात कीं मला तीन वेळा हाका मारा. वन् टू थ्री—वकट लेण्ड मुण्ड ! नाहीतर, सिंहगड घेतल्याची खूण म्हणून शेलारमामानी गडावर होळी पेटवली, तशी द्याल या बागेला आग लावून, न् फायर ब्रिगेडला लावाल शंख वाजवायला.

सनातने—पण शान्ति अझून बॉवरमध्ये आलेली दिसत नाही ती ! बॉवरचा नंबर चुकला, का तिला पत्रच मिळाले नाही !

भैरव—पत्र न मिळायला काय झालं ! पोस्टात टाकलं होतं थोडंच ! मी स्वतः त्या तुमच्या त्या हिला—हिला म्हणजे तिला—तिला म्हणजे हिलाच दिलं ना. पर्सनल डिलिवरी—प्रत्यक्ष सुटका—केली. येईल. पण वाजले किती ! (सनातने खिशातून घड्याळ काढायला जातो, तो साखळीला लटकलेले कुलूप हातात येते)

सनातने—ऑं हे कुलूप !

भैरव—ऑं ! कॅपिटल "ओ" सारखे तोण्ड काय वासता ! शेतखान्याला घड्याळ अडकवून, खिशात कुलूप घेऊन आलात ! स्वराज्याला अगदी लायक आहात बुवा ! ठेवा—ठेवा ही स्वदेशी अक्कल खिशात. अहो राव, शान्तीच्या प्रेमाचा गड जिंकायला आलात, तर तेवढी तरी अक्कल आहेना डोक्यात ! का भलतेच कुणाचे तरी डोके धडावर घेऊन आलात ! [डोळ्यावर मास्क घातलेली क्रान्ति मनगट—घड्याळाकडे पहात, मागल्या बाजूनें येऊन बॉवर-मधल्या एका खुर्चीवर पुस्तक वाचीत बसते.]

भैरव—हा घ्या जिवन्त एव्हीडंन्सं ॲक्टच आला. पोचलेना पत्र ! मी घेतो आता रजा. आता शेजारी जाऊन बसा न् करा सुरवात लव्हा-ळ्याच्या तेलगाळणीला !—विश् यू गुड् लक् मिस्टर कुलपे. (जातो).

सनातने—(स्व०) हा तर गेला, न् माझी छाती तर कटोल डबऱ्यासारखी धडधडू लागली.—छे, आता धीर सोडून काय होणार ! गाईसारखी एक बाई मला जिंकता आली नाही, तर आम्हाला स्वराज्य कसे मिळणार ! नो नो. या वेळी आत्महत्येसारखी धडाडी दाखवली

पाहिजे. मेलो तरी हरकत नाही, शांतीनं माझ्या मढ्याशी लग्न लावलं पाहिजे. सिंह गेला तरी गड आलाच पाहिजे. (बावरच्या रिकाम्या खुर्चीवर जाऊन बसतो.) आता सुरवात कशी करायची ? आधी सुस्कारे सोडायचे, का भोकाडा पसरायचा ?—छे छे. भगवंत गायनाने प्रसन्न होतो. या भगवतीला माझ्या गायन्तांनेच आळवली पाहिजे.—इंग्लीश पोएट्री म्हणूका संगीत भावगीताची देऊ एक तनारी भिरकावून ! पण मला गाता येत नाही. अडचणच आली. यापूर्वीच मी एकाद्या गायनवादन शाळेत गेलो असतो तर !—हो, पण भावगीताना गवयाचे नरडे कशाला ! नरड्याचं घिरडं झालेले बेरडच काव्यगायनाचे मैदानी जलशे नाही का पार पाडीत ? आ ऽऽऽ ! ठीक आहे. नरडे माझे आहे, गीत माझे आहे, अन् गाणाराहि मीच आहे. बस्स पंडतजी, छोड देव लिरिक पोएट्रीकी एक बेताल लावणी ! (उ.)

Sing bird sing a song to me,
There is one who cares for thee.

(स्व०) नो रिस्पॉन्स ! बॅटरी थंड पडली की काय ! कुछ पर्वा नहीं. और एक छोड देव. (उ.)

Youth's the season made for joys,
Love is then our duty,
She alone who that employs,
Well deserves her beauty.
Let's be gay,
While we may,
Beauty's a flower, despised in decay !

(स्वगत) टेलिग्राफ ऑफीस बन्द झाले की काय !—ओ ! व्हाटा फूल अॅमाय् ! एका मऱ्हाठी सुन्दरीला इंग्रजी काव्याने मी कसा प्रसन्न करू शकणार ? मऱ्हाठी भावनेचा न् भाषेचा केवढा हा अपमान ! मऱ्हाठी युनिव्हर्सिटी प्रसूतिवेदनात अशा वेळी इंग्रेजीचा मेघनाद कशाला ? मऱ्हाठी, मऱ्हाठी—बस् मऱ्हाठी ! आणि ते सुद्धा शाकुन्तली मऱ्हाठी. (उघड)—

मना तळमळशी ।
उगिच का असा हळहळशी ।
प्रथम फसलेशी ॥ मना ऽ ऽ ॥

क्रान्ति—

लता मण्डपा सुख सेवाया ।
येइन अशी तुजपाशी ॥ मना० ॥

सनातने—(स्वगत) रेडिओने सेण्टर कॅच् केला. आता, मिस्टर सनातने, रेडी हो ! (उ.) शान्ता, माझ्या निमंत्रणाला मान दिलास, भावगीताला भावगीताचा जबाब दिलास, मऱ्हाठीचा मान राखलास, मी जितेपणीच मोक्ष पाहिला. शान्ते, कसं बोलू ! काय बोलू, किती बोलू, कुठे बोलू, केवढं बोलू, कोणाशी बोलू ! का ककाची बाराखडीच बोलू ! शान्ते, माझ्या हृदयाचे पापड, मनाच्या निखाऱ्यावर भाजीत, संसाराच्या भडकत्या भट्टीवर मी बसलो आहे.

क्रान्ति—लोकनिन्देच्या पोळपाटावर, टीकेच्या कुत्सित लाटण्यानी, माझ्या जिवाच्या कणकेच्या पोळ्या लाटल्या जात आहेत.

सनातने—त्या पोळ्यांच्या पदरात, उकडून शिजलेल्या माझ्या प्रेमाचे पुरण भरून, तुझ्या माझ्या संयोगाच्या पुरणपोळ्यांची मेजवानी साऱ्या वाचाळपुरीला द्यायला मी तयार आहे.

क्रान्ति—ही पुरणपोळ्यांची मेजवानी थाटण्यापूर्वी तुम्ही आपल्या लग्नाच्या बायकोच्या जीविताची पातळ भाजी का केलीत, हे मी विचारलं तर राग नाही ना येणार ?

सनातने—राग ? आणि मला ? सनातन्याला ? इंपॉसिबल. केम्ब्रिज एमे मी. राग येता, तर त्या गावभवानीनं जिवन्तपणीच माझ्या श्राद्धाचे वडे घारगे त्या पाजी विवेकाला चारताक्षणीच, मी तिच्या नरडीचा घोट नसता का घेतला ! शान्ते, मी रागी नव्हे, अनुरागी आहे. मी बेळगावी तुपासारखा सात्विक न् बदामगरासारखा पौष्टीक आहे. माझ्या प्रेमाच्या फुलत्या गुलाबाच्या पाकळ्यात, तुझ्या पुनर्विवाहाची काल्पी खडीसाखर

मिसळून, त्याचा गुलकन्द बनला, की मला क्रान्तीच्या अळणी पातळ भाजीची मुळी आठवणच येणार नाही.

क्रान्ति—क्रान्तीसारख्या विदुषी पत्नीचा त्याग करायला जर तुम्ही विधिनिषेध बाळगला नाही, तर या शान्तीनं तरी कोणत्या विश्वासानं तुम्हाला आपल्या दिलाच दान करावं, हा क्रान्तीचा पॉइण्ट विचार करण्या-सारखा नाही का?

सनातने—असा पॉइण्टला पॉइण्ट खुशाल भिडवा. सडेतोड खुलासा करतो. युक्लीडचा पहिला सिद्धान्त हाच, की A point has position, but no magnitude. क्रान्तीच्या पॉइण्टला कितीही पोझीशन असली, तरी मॅग्निट्यूड असणेच शक्य नाही. नव्हतेच मुळी. पहिल्यापासूनच ती चवण्ढाळ-चवचाल-बद्चाल. आता तर तिने धडधडीत दुसऱ्याचा हात धरला. यास कसला आलाय पॉइण्ट, पोझीशन न् मॅग्निट्यूड! क्रान्ती म्हणजे आडदाण्ड धसळा-मुसळी सुरंगाची बत्ती. ठिणगी लागताच साऱ्या संसाराचा उन्हाळा करून, नवऱ्याच्या डोळ्यातून पावसाळा काढायची. माझ्यासारख्या भेण्ड्याच्या भाजीला करडई तेलाची ही कडकडीत फोडणी परवडलीच नसती. माझ्यासारखा कोण सच्चा सुधारक, क्रान्तीचा ध्यास धरून शान्तीला मुकण्याचा मूर्खपणा करील! आय् वॉण्ट शान्ति-आय् वॉण्ट यू!

क्रान्ति—चवण्ढाल, चवचाल, बद्चाल, गावभवानी, ही तुम्ही क्रान्तीला दिलेली विशेषणे, तिला कळली तर!

सनातने—कळली तर कळली. कळलीच पाहिजेत. आणि कळलीच तर, तर ती काय माझं करणार! मी पुरुष आहे. समाज हेच बोलणार, न् सरकारी कायदा सुद्धा मलाच उचलून धरणार. ती सटवी माझं काय करणार?

क्रान्ति—हातात खेटर घेऊन, चवताळलेल्या वाघिणीसारखी धावत आली तर!

सनातने—बिनशर्त माफी मागून मोकळा होईन. माफी न मागायला, मी काय कर्जाने बेजार झालेला पोटाळ देशभक्त आहे, का वकिली डॉक्ट-रची प्रॅक्टिस वाढवण्यासाठी हंगामी सत्याग्रहाचं नाटक करणारा सभ्य

गावगुण्ड आहे ! मर्दाने माफी मागावी न् नामर्दाने हट्टवाद करावा. असला नादान हा सनातन्या नाही. क्रान्तीला माझ्यावर चवताळायचं आता काय कारण ? घागर भरल्यावर पाणवठ्यावर, आणि जेवण झाल्यावर ओटीवर थाम्बण्याची जरूर काय ? तिने विवेकाला पत्करून आपल्या जिण्याचा मार्ग मोकळा केला. पण आता शान्ते, तू जर आपल्या प्रेमाच्या दिव्य भोपळ्याचा आधार मला देशील, तरच तरच मी हा भवसागर सफाईत सरळी मारून तरून जाईन; आणि सनातने घराण्याच्या वंशवेलाने सान्या महाराष्ट्राला हिरव्यागार सोवळ्या कुम्पणाचा वेढा घालून ठेवीन.

क्रान्ति—तुमच्या घराण्याची थोरवी, काळजाची कालवाकालव, विद्वतेची श्रीमन्ती न् विचाराचे वैभव ऐकून, दगड धोण्डे सुद्धा मुके बनतील मग मी मुकी झाले तर नवल कसले ?

सनातने—मुकी झालीस ? तू मुकी झालीस ? शान्ति मुकी झाली ?

क्रान्ति—अगदी मुकी झाले. बोलायला तोण्ड असलं तरी शब्दच नाहीत.

सनातने—आणि मला शब्द असले तरी तोण्डच नाही. तू मुकी मी मुका. मुका आणि मुकी एकत्र आल्यावर, दादोबांच्या नियमाप्रमाणे, बुक्का बुक्की बुक्के, तसे मुका मुकी, आणि पाठोपाठ मुके उसळलेच पाहिजेत.—शान्ति, तू मुकी बनून, मला मुका केलास. आता ती डोळ्यावरची विलायती अन्धारी काढून, तुझ्या शुद्ध स्वदेशी प्रेमाच्या चकारीत चकरा मारणाऱ्या या चकोराला, मुखचन्द्राचे दर्शन देऊन धन्य कर.

क्रान्ति—सनातन्याना शान्ति मिळताहेसे पाहून, क्रान्तीला सवति मत्सर तर नाही ना वाटणार ? समजा, इतक्यात ती इथं आली तर ?

सनातने—आली तर ? आली तर मी तुझ्या पाठीशी लपून बसेन. आहे काय त्यात ! बायकांच्या पाठीशी दडून आमच्या पूर्वजानी हजारो राज धर्मकारणे लढवली आहेत. हा लढवय्या क्रान्तीला भिणार ? क्रान्ति खवळली तरी हा सनातन्या शान्तीची पाठ सोडणार नाही. तू माझ्याशी पाट लावलास की मी तुझी पाठ धरलीच !

(आतः—**पुराणे**.—लाव कुंकू—लाव पाट.)

सनातने—ऐक ऐक. आकाशातल्या देव गन्धर्वांचे हे कोरस ऐक. (पुन्हा आरोळी) आ ऽ हा ! शान्ति-शान्ति तुला माझ्याशी गन्धर्व लावलाच पाहिजे.-(पुन्हा आरोळी) आता आले मला अवसान-आता आले मला अवसान ! (तिच्या जवळ जातो.) तू मुकी-मी मुका—

(वेडा पुराणे प्रवेश करतो.)

पुराणे—

ही मुकी तू मुका । कसा घेशिल हिचा मुका ।
हा बघ आला तुझा काका । लाव कुंकू लाव पाट ॥

सनातने—अरे बापरे, हा प्लेग इथ कशाला आला !

पुराणे—तुला घोडयाची लस टोचायला ! कायरे ए लव्हाळ्या, माझ्या पोरीशी पाट लावतोस ना ! मग लाव-लाव, चल लाव कुंकू-लाव पाट—आणि ए म्हशी, कसली ग ती घोडयाची अंधारी चढवलेस डोळ्यावर !

डोळे मिटुन लावशील पाट ।
सडकून काढीन तुझी पाठ ।
दाविन तुला घरचि खाट । लाव कुंकू० ॥

चल, सोड ती अंधारी (मास्क काढून टाकतो.)

सनातने—अरे बापरे, ही तर क--क- क्रांती ऽ ऽ !

पुराणे—

तुला हवी लेका शांती ।
तुला कारे नको क्रांती
आता गेली तुझी भ्रांती ।
हां ! काढू नको वांती । चल लाव० ॥

सनातने—भैरव-भैरव-भैरवा ऽऽ! अरे धाव. बन् टु थ्री-वकट लेण्ड मुण्डा ! धाव.

क्रांति--का ? आता कशाला धावा धावा. मी चवचाल--चवण्ढाळ--बद्चाल--गावभवानी ! आणि तू कोण ?

पुराणे—लाव कुंकू, लाव पाट !

सनातने—बये महालक्ष्मी, मी तुझा रेडा आहे. तुझ्या पाया पडतो. हा जिता जीव जिवंत राहू दे. भैरव, धाव. (भैरव गडबडीने येतो.)

भैरव—कायहो, गड आला का सिंह गेला ?

सनातने—भैरवा धाव, सिंह आला न् गड गेला !

भैरव—कोर्टींग केलेंत का नीट ? अरे बापरे, ही तर क्रान्ति ! सनातने, घूस समजून घोरपड धरलीत. पळा आता.

सनातने—पळायला ताकद नाहीं. कोर्टींग बस् झालें आता. कार्टींग करून मला घरी ने बाबा. मेलो तरी पुन्हा लव्हाळयाच्या फन्दात पडणार नाही.

भैरव—आता या अकलेचा उपयोग काय ! विलायती लव्हाळे स्वदेशी हवेला मानवणार नाही.

पुराणे—चोरा, क्रान्तीची निन्दा करणाऱ्या सनातन्याला मसणातच शान्ति मिळेल बरं ! अजून असेल छाती, तर लाव कुंकू लाव पाट.

भैरव—सनातने, पळा पळा.

(पडदा पडतो)

अंक तिसरा.

—:o:—

[पब्लिक पार्क. बावळे घाईघाईने येतो व जातो. पाठोपाठ शान्ति त्याला हाका मारीत येते. तो परततो.]

शान्ति—बावळे–अहो बावळे, जरा थाम्बाल का!

बावळे—मी थाम्बलो, तरी जगाच्या भानगडी थोड्याच थाम्बणार आहेत! त्यांची मोटार–दौड चालूच आहे. जगाच्या भानगडीवर आमच पोट. थाम्बून कसं भागणार आमचं, शान्तिबाई.

शान्ति—अलीकडं यांचा पत्ता काय!

बावळे—यांचा! सर्वनामावरून लिंगाचा अन्दाज लागतो, पण नामाचा पत्ता कसा लागणार! मागचा पुढचा संदर्भ हस्तगत झाल्या-शिवाय काय सांगू! यांचा! यांचा म्हणजे कोणाचा!

शान्ति—यांचा म्हणजे साहेबांचा हो.

बावळे—साहेबांचा! साहेबांची दाद मडमेला, न् मडमेची ब्याद साहेबाना.

शान्ति—बावळे, तुम्हाला माझ्या अवस्थेची काही कल्पना आहे का!

बावळे—आहे म्हटली तर आहे, आणि नाही म्हटली तर नाही. तुम्ही स्त्री, आणि मी पुरुष तुम्ही मेमूसाब, मी एक पोटार्थी कारकून. कशी असणार मला तुमची कल्पना!

शान्ति—बावळे, तुमचं आडनाव जरी बावळे असलं, तरी तुम्ही मुद्दाम वेड पांघरीत आहात.

बावळे—तसं केल्याशिवाय माझी कारकुनी कशी टिकणार शान्ताबाई. कारकुनी हीच माझी आई, न् तीच माझी बाई. आईसारखी ती पोटाला घालते, न् बायकोसारखी पाठिम्बा देते. साहेबासारख्या गरम खिशाच्या न् वकीली पेशाच्या लोकानी आईला लाथा मारल्या, आणि गाईसारख्या अनेक बाया नादी लावून हुसकून दिल्या, तरी तीच बेमानी कारकुनीशी करून माझं कसं भागणार!

शान्ति—गेले दोन महिन्यात साहेबांची मला भेटच नाही. वेळा आलटून पालटून दिसातून तीनचार वेळा मी बंगल्यावर जाते. जेव्हा बघावं तेव्हा आऊट!

बावळे—अलीकडं व्हेकन्सीचा प्रॉब्लेम फार सीरियस झाला आहे, शान्ताबाई. कणसाळलेल्या शेतावरच कावळ्यांची गर्दी. पण आमच्या साहेबांचा खाक्याच न्यारा! कोऱ्या करकरीत मळ्यावर, जिव्हाळ्याची मोट लावून, पेरणी लावणीची दगदग हवी तशी करतील. प्रॅक्टिसची पर्वा करणार नाहीत. पण एकदा का ताटीला कणस बाजलं, की मग पुढच्या भानगडीला रामराम. चुकून नाही मळ्याकडं फिरकायचे! सारे पीक कृष्णार्पणमस्तु!

शान्ति—हेच का यांचं चरित्र न् चारित्र्य!

बावळे—फार उशिरा उमगलं तुम्हाला! बेटर लेट दॅन् नेव्हर.

शान्ति—पण असं वागण्याचं याना कारण काय!

बावळे—देशभक्ती! असले रसाळ किंवा इरसाल देशभक्त देशात नसते, तर अनाथ बालकाश्रमांच्या सगळ्या इमारती ओसाड नसत्या का पडल्या!

शान्ति—बावळे, बावळे, मला आज तुम्ही बुळीबावळी केलीत. माझ्या नशिबाच्या चित्रानं माझ्या डोळ्यात चरचरीत अंजन घातलंत!

बावळे—शान्ताबाई, शॉर्ट लॉंग साइटवर चष्मे मिळतात. डोळ्यातले मोतिबिन्दु शस्त्रक्रियेशिवाय काढता येतात. पण तरुण तरुणीच्या डोळ्यावर येणारी विलायती प्रेमाची धुंदी, नव्या सृष्टीच्या बोजाचे ओझे तरुणीच्या पदरात पडेपर्यंत उतरत नाही. सुरवातीला प्रेमाची वावडी कितीहि उंच अन्तराळी उडाली, तरी अखेर तुटलेला दोरा बिनधोक भिंगरीला येऊन भिडतो, आणि वावडी जाते झोके खात नशिबाच्या वाऱ्यावर! तुका म्हणे उगे राहावे, जे जे होईल ते ते पाहावे!

शान्ति—कावळ्यानी मला फसवलं, माझा घात केला, विश्वासघात केला.

बावळे—वाईट वाटून घेऊ नका. तुमच्या दुःखाच्या वाटेकरणी

आळोआळी न् पेठोपेठी आहेत. इतर कावळे पिण्ड खाऊन मोकळे होतात, आमचे कावळे पिण्ड बनवून मोकळे होतात.

शान्ति—माझ्यासारख्या निष्पाप भाबड्या तरुणीला असं फसवायला, त्या मेल्याला लाज कशी वाटली नाही!

बावळे—ज्याला देशभक्तीची खाज, त्याने कोळून प्यावी लाज.

शान्ति—देशभक्ती हा धन्दाच झाला म्हणायचा!

बावळे—देशभक्तीच्या बुरख्याखाली हवे ते धन्दे बिनधोक करता येतात. मनाचा लज्जेशी घटस्फोट झाल्याशिवाय, कोणाहि शहाण्याला देशभक्त फण्डगुण्ड आणि पुढारी होताच येत नाही.—शान्ताबाई, तुम्ही बीए आहात, विद्वान् आहात, विचारी आहात. पुरुषांच्या बरोबरीने, समाज—राज—कारणात स्त्रिया समान हक्कांच्या भागीदार बनल्या, तरी सेक्स इम्पल्सच्या क्षेत्रात पुरुष तो पुरुष, आणि बायका त्या बायकाच, या विधिघटनेची कोण्डी फुटणार कशी! मी म्हणतो की, विवाहविधि हे एक नाटक मानले, तरी त्याच्या बंधनावर समाजाचा न् कायद्याचा धाक असल्यामुळं, पतिपत्नीच्या प्रेमाच्या फलश्रुतीला गंगार्पण करण्याचा प्रसंग तरुणीवर येत नाही.

शान्ति—खरंच. लग्नापूर्वीच माझा पुनर्विवाह झाला असता—

बावळे—तर लगेज्चा हा बोजा, ॲट् ओनर्स रिक्स बरोबर घेऊन फिरण्याचा प्रसंगच आला नसता. समाजाने आणि सरकारने मालकाचा कान पकडून डिलिव्हरी घ्यायला भाग पाडले असते. पण अन्क्लेम्ड प्रॉपर्टीचा वाली कोण! संशयित मालाच्या पार्सलाचा पत्तेदार सुद्धा, " मी तो नव्हे " म्हणून कानावर हात ठेऊन नामानिराळा होतो; आणि इथं तर काय! भलताच प्रसंग.

शान्ति—बावळे, त्या मेल्या नराधमाच्या गोडगोड भाषेला भुरळण्यात, मी माझ्या जिवाचा उकीरडा केला हो.

बावळे—शांतिबाई, प्रेमाने वेडे बनलेले लोक इतराना वेडे समजतात. परस्पर विश्वासावर पतिपत्नीच्या जोडया ठरवणारा गांधर्वविधि सर्रास चालू होता, त्या काळीसुद्धा दुष्यंतासारख्या जबाबदार राजाने शकुंतलेचा विश्वास-घात करायला कमी केलं नाही. पुरुषांच्या बेमानीची असली शेकडो

उदाहरणे पाहूनच, गांधर्वविधीला समाजाने गचांडी दिली असावी. आताहि त्याच विधीचा हट्ट तरुणानी धरला, तरी त्यांच्या इमानाची तरुणीना गॅरंटी काय! फुलाप्रमाणं किंवा फुलपाखराप्रमाणं प्रेमाचेहि रंग बदलतात. त्यालाहि भरती-ओहटी असतेच. ओहटी लागली की तरुणीच्या दैवाची नौका बसलीच रुतून चिखलात!

शांति—निष्पाप तरुणींच्या प्रेमाशी प्रतारणा करणाऱ्या तरुणांच्या नरड्याला नागिणीप्रमाणं डसलं पाहिजे.

बावळे—तो आला तुमचा डोमकावळा. आता त्याच्या नरड्याला नागिणीसारख्या डसा, नाहीतर वाघिणीसारख्या धुसफुसा. हा सूर्य न् हा जयद्रथ! यादव कृष्णाचा गुडबाय. (जातो.)

[कावळे गाणें गात येतो, शांतीकडे लक्ष जाते, दचकतो, लगेच न पाहिल्यासारखे करून तडक जातो. शांति प्रथम हळू, नंतर मोठ्याने हाका मारीत राहते.]

शांति—ऐकलं का, ऐकलं का, ऐकलं का ऽ ऽ साहेब—साहेब—मिस्टर कावळे, कम् हिअर प्लीज.

कावळे—(प्र. क.) हू यू!

शांति—हू यू! वा! चांगलं नाटक नटवायला शिकलात हो.

कावळे—What do you want? I have no time.

शान्ति—व्हॉट डू आय वॉण्ट! आय वॉण्ट यू.

कावळे—बऱ्याच उलट्या काळजाच्या दिसता हो. तुम्हांला मी पाहिजे का! कशाला!

शान्ति—कशाला! केलेलं कर्म निस्तरायला. लाज वाटत नाही असला प्रश्न विचारायला! शेमलेस! ब्रूट!

कावळे—शेमलेस! कोण! मी का तू! या सार्वजनिक पार्कमधे, बेधडक एका जण्ट्लमन्ला हाक मारून I want you म्हणता! जनाची नाही पण मनाची काही लाज! Get you gone, you whore. (जाऊ लागतो. शान्ति त्याला आडवते)

शान्ति—मी अशा नाटकानं फसणारी नव्हे बरं. तुम्ही कोण ! जण्ट्ल-मन ! आणि मी कोण ! व्होर !

कावळे—Yes, yes. You are a whore, a strumpet, बाजार बसवी.

शान्ति—शटप् यू रास्कल्.

कावळे—Rascal ?

शान्ति—लाख वेळा या तिव्हाट्यावर ओरडून म्हणेन, तुम्ही—कावळे—रास्कल्, रोग, रॉबर, थीफ्, दगलबाज, पाजी आहात. समाजात अनीतिचा शेणसडा माजवणारे डोमकावळे आहात. करून सवरून पुन्हा जसे काय त्या गावचेच नव्हेत.—ही शान्ति म्हणजे काय दावणीची गाय समजता !

कावळे—मोकाट चरणीला सवकलेली तू ओढाळ लाथाळ गाय. तुला कोण शहाणा दावणीची गाय समजेल !

शान्ति—ओढाळ म्हणा, लाथाळ म्हणा, पण मी गाय आहे आणि पुनर्विवाहाच्या थापावर झुलवून, अखेर तिचा विश्वासघाताने गळा कापणारे तुम्ही खाटीक आहात.

कावळे—फार लवकर अक्कल आली ही तुला म्हणायची ! सुगन्धानं दरवळणाऱ्या आणि मधुर मधानं रसरसणाऱ्या प्रत्येक गुलजार फुलाचा आस्वाद घेणारा भुंगा, प्रत्येक फुलाशी विवाहपाटाचे थाट उरकीत बसला, तर त्याला सारी दुनिया बिग्फूलच म्हणेल.

शान्ति—अहो, पण आता या सहा महिन्याच्या पार्सलाचा धनि कोण !

कावळे—लेबलावरचा नाव पत्ता तुलाच छान वाचता येईल. ज्याचे लेबल असेल, त्याच्या बांध नेऊन गळ्यात ते पार्सल. मला काय विचारतेस !

शान्ति—कोळशे झाले तुमच्या जिभेचे.

कावळे—वकिलाला कोणाचेच शाप बाधत नसतात.

शान्ति—या शान्तीच्या ब्रीदाला असला नसता कलंक लावाल, तर या पायाशी जीभ हासडून मी प्राण देईन.

कावळे—ज्यूरी करून तुला फुकून टाकीन. डॅम् रॅट! (तिला ढकलून निघून जातो. शान्ति मूर्छित पडते न पडते तोंच क्रान्ति येऊन तिला सावरते.)

क्रान्ति—पाहिलीस-पाहिलीस, या सुशिक्षित पदवीधर पुढाऱ्यांची मनं कशी सडकी कुसकी आहेत ती! तुझ्या सारख्या अनेक अल्लड गाईची मान कापून, समाजात प्रतिष्ठेनं मिरवणारे खाटीक, कसल्या रंगाढंगाचें असतात, ते पाहिलंस ना!

शान्ति—कोण ते! क्रान्ति क्रान्ति, शान्तीचं या समाजातलं जिणं आता कवडीमोल झालं! कावळ्यानी शान्तीचं तोण्ड काळं केलं!

क्रान्ति—हॅव् करेज्, शान्ते, हॅव करेज्. चल ऊठ.

> **शान्ति जरी झाली अगतिका ।**
> **विसरत नाहि क्रान्ति तिला ।**
> **कडकडाट करि आत्मराज झणिं ॥ ध्रु० ॥**
> **शान्ति क्रान्ति या भिन्न असति का ।**
> **दिसति दोन परि । एकजीव या ॥ १ ॥**

शान्ति—पण आता माझं पुढचं कर्तव्य काय क्रान्ते!

क्रान्ति—कर्तव्य! ते जसं स्पष्ट न् उघड आहे, तसं ते निष्ठूरहि आहे. तू कपाळी कुंकू लावलंस, एका शहाण्याच्या पुनर्विवाहाच्या थापाना बळी पडलीस, अनाथ म्हणून उकीड्यावर झुगारली गेलीस, तरी समाज तुला विधवाच लेखणार. विधवा म्हणूनच तुझ्याकडं रोखरोखून पाहणार. भररस्त्यात तुझी बेलगाम टवाळी करणार, आणि अखेर तुझा न् तुझ्या उदरी येणाऱ्या निष्पाप जिवाचा मरेपर्यन्त अखण्ड छळ करणार. अशा प्रसंगी गर्भहत्त्या करून मातेने जिवन्त राहण्याचीच सोय पाहिली पाहिजे.

शान्ति—काय! गर्भहत्त्या!

क्रान्ति—यस्. अबॉर्शन.

शान्ति—क्रान्ति-क्रान्ति, काय सांगतेस तू! सारी दुनिया माझ्याशी मान झाली, तरी मातृहृदयाच्या तिडकेला मी कशीग बेमान होऊ

क्रान्ति—तू कितीहि सात्विक असलीस, तरी समाज तुला माणुसकीनं थोडाच वागवणार आहे ?

शान्ति—यापेक्षा मी आत्महत्त्या केलेली काय वाईट ?

क्रान्ति—आत्महत्या करणारी तूच काही एकटी न् पहिली नव्हेस ! समाजाच्या छळाला कण्टाळून, कितीतरी अभागिनी रोज आत्महत्त्या करीत असतील. एकाद् दुसरी केस उघडकीला आली, म्हणजे वर्तमान-पत्रात त्याचा गाजावाजा होतो,–

(विवेक प्र. क.)

विवेक—आणि इण्डियन पिनल कोड ३०९ किंवा ३१२ सेक्शन-खाली त्या अभागनीला भयंकर शिक्षा होते.

क्रान्ति—कायद्याची बाजू हे बॅरिस्टर नीट समजावून सांगतील.

विवेक—शान्ताबाई, आत्महत्त्या करून का असला सार्वजनिक महत्वाचा प्रश्न सुटणार आहे ? आजवर बेमान तरुणानी फसवलेल्या, तुझ्यासारख्या शेकडो अब्रूदार तरुणींनी आपल्या सोनेमोल जीविताचा शेवट केला, म्हणून अन्यायी ३१२ कलमाची कुणाला कितीशी तिडीक आली ! रौलट आक्टाविरुद्ध काळी निशाणे फडकवणाऱ्या कितीशा देश-भक्ताना, कावळ्यासारख्या नराधमांचा सन्ताप येतो, आणि तुझ्यासारख्या फसलेल्या निष्पाप गाईचा कळवळा येतो ? यायचाच नाही. सामाजिक दोषांकडे डोळेझाक करून, राजकीय समतेच्या डोम्बारी ढोलक्या पिटण्या-तच आमचा सारा पुरुषार्थ ! वास्तवीक था अवस्थेला तू कारण नसून, तो ट्रेचरस् डोमकावळाच जबाबदार. पण समाज किंवा सरकारी कायदा, त्याच्या पापांचा किंवा विश्वासघाताचा मुळींच विचार करीत नाही.

शान्ति—आताहि आमचे कायदे-पण्डित न् कौन्सिलर्स, या आणि असल्या अनेक सेक्शनांत, माणुसकीच्या तळमळीनं योग्य तो बदल करून घेतील, तर माझ्यासारख्या हजारो तरुणी त्याना दुव्वा देतील.

विवेक—असल्या प्रयत्नाकडे विद्वानांचे लक्ष्य आता लागले आहे. हिन्दू लॉ सुधारण्यासाठी कायदे—पण्डितांची एक कमिटी सध्या काम करीत आहे.

क्रान्ति—या कमेट्या म्हणजे कंबख्त्याच म्हटल्या तरी चालतील. सरणावरती रोगी जाई, नन्तर डॉक्टर धावत येई. कायदा कितीहि कडक असला, तरी बालहत्या न् गर्भहत्त्या थाम्बल्या आहेत का ! मुळीच नाही. उलट, गुन्ह्याचा सूड म्हणून, आन्धळा न्याय, त्या अभागी मातांचीहि हत्त्या करून मोकळा होतो.

शान्ति—माता मारून, लोकसंख्या वाढवण्याची उमेद धरणारा कायदा, सान्दीला टाकण्यालायकच नव्हे का ! ३१२ कलमाखाली शिक्षेला गेलेली एकहि बाई " आई " म्हणून समाजात वावरलेली दिसली आहे का कुणाला !

[आत—" उठा या काला, गाईला भिक्षा घाला " असा गीतध्वनि ऐकू येतो.]

क्रान्ति—हे कोण ! गोरक्षणवाले. जिवन्त तरण्या बाया मरणाच्या दारी उभ्या, आणि या कानफाट्यांची सडक्या रोडक्या गायांच्या उद्धाराची धडपड !

विवेक—लोकांच्या भोळ्या भावनेवर मोकाट चरणाऱ्या वासुदेव, कुडमुडे जोशी, कडकलक्ष्मी वगैरे पोळांच्या जोडीने, या बेरोजगारी बैलासाठीं, धन्द्याची ही छान सोय झाली.

[जामानिमा केलेला गोरक्षण्या गात प्र. क.]

पद

उठा या काला । गाईला भिक्षा घाला ॥ ध्रु० ॥
तुम्चि आम्ची सऽगळ्यांचि गाइ माता ।
तिचे तुमि दूध् दहि ताक् तूप् खाता ।
तिला तुमि कसायाच्या हाति काशि देता ।
बैल मग मिळेल कुठुन हो शेता ।
शेति जाता, वाखून् बसाल् मग दाता ।
मर्ता गोमाऽता । जग बुडेल हां हां म्हणता ॥ १ ॥

—जय गोमाताकी जय ! ऐका हो ऐका. रामदास स्वामींचे औरस वंशज, स्वताच्या जिवासाठीं गाईचे जीव वाचवण्याचा भीष्मपण करणारे पणपण्डित, त्रिखण्ड-ठणाणित श्रीखण्डस्वामी, यानी या वाचाळपुरीत, नस्तापेठेत, फुकटयांच्या बोळात, नकटयांच्या पिछाडीला, घर नम्बर पूज्य येथे अनाथ गायांच्या संरक्षणासाठी एक गोखाना काढला आहे. तेथे हवे त्याला हवे तितके शेणगोमूत्र मोफत मिळण्याची सोय केलेली आहे. परदेश-गमन, अभक्ष्यभक्षण, श्रावण्या व शुद्धिसमारंभासाठी आमचेच शुद्ध पवित्र व खास स्वदेशी शेणगोमुत्र मागणी येताच तारेने पाठवण्यात येते. या गोखान्याचे शेणगोमूत्र नेहमी ताजे व बिनभेसळीचे असल्याबद्दल सगळ्या वर्तमानपत्रकारांचे अभिप्राय मिळालेले आहेत. अभिप्राय-पुस्तकाची किंमत गवताची एक गुण्डी. कसायाच्या हाती न पडलेल्या हजारो गाया, स्वामी महाराजांच्या कृपेने, लोकांच्या घरोघर जिवन्त जगल्या आहेत. अशा गोखान्याला सर्व लोकानी घरेदारे पोरेबाळे विकून मदत करावी हो ऽऽ. (घंटी वाजवतो.)

विवेक—अहो गोखानदार, इकडं या. [तो "जय गोमाताकी जय" म्हणून फण्डाचे डबरे पुढे करतो.] ते तुमचं डबरं असू द्या तसंच गळ्यात. मी असं विचारतो, गाया प्रमाणेच अडल्या नाडल्या बायांची, होते का सोय तुमच्या या कारखान्यात !

गोर०—आमचा खाना गोखाना आहे, दवाखाना नव्हे.

विवेक—तुम्ही म्हणता की गोमातांचा संहार झाला, तर शेती बुडेल; आणि आपला देश शेतीप्रधान असल्यामुळे तो अखेर भिकेला लागेल !

गोर०—यात मुळीच संशय नाही. या विवंचनेनं आमच्या श्रीखण्ड महाराजाना डाळ भाताचे साधे अन्नसुद्धा पचेनासे झाले आहे. भक्तांच्या भिडेसाठी दिवसातून फक्त तीनदा, भरगच्च वाडगाभर श्रीखण्ड आणि परातभर गाईच्या तुपातल्या पुऱ्या, अल्पोपहार म्हणून ग्रहण करतात. फार थोर विभूति ! कान्ति काय, शान्ति काय, काय काय ! छे छे, कुणी विचारू नये, न् आम्ही सांगू नये ! मांजरीच्या लीला, ठाव्या तिच्या पिला. अक्कल काम करीत नाही.

क्रान्ति—अशा विभूति फक्त कलियुगातच चमकायच्या!

विवेक—गाई या जशा माता, तशा स्त्रियानाहि तुम्ही माता समजता का नाही?

गोर०—लग्नाची किंवा मानाची बायको वगळून, बाकीच्याना माता न मानणारा मातृगमन्या मी नव्हे.

विवेक—तरुणींच्या अल्लडपणाचा गैरफायदा घेऊन त्याना फसवणारे आणि अखेर अडचणीत टाकून निसटणारे नराधम तुमच्या माहितीचे असतील.

गोर०—माहितीचे नाहीत हो, माहीत आहेत. पुष्कळ आहेत. पण माझी नोकरी गाई-बैलांच्या गोठ्यात असल्यामुळे—

क्रान्ति—तुम्हाला आम्ही बैल म्हणणार नाही बरें!

गोर०—गायांच्या कळपात वळूची सोय ठेवावीच लागते.

विवेक—पशूंचा प्रश्न वेगळा आहे. पण अशा नराधमानी अनेक तरुणींच्या जीविताचा उकीरडा केला, तर आपला समाज, त्या हलकटाची उपेक्षा करून, कसायासारखाच त्या अभागी तरुणीवर छळाचं शस्त्र नाही का धरीत? जिवन्तपणीच तिला मरणप्राय दुःख नाही का देत?

गोर०—देतो देतो. बरं नाही ते.

विवेक—तिनं भ्रूणहत्त्या करावी, तर कायदा तिला जन्मठेपीला पाठवतो. न करावी तर समाज तिला घरातल्या घरात ठार मारतो. समाजातल्या या मातांचा जर असा सर्रास संहार होत असला, तर खुद्द समाजालाहि क्षयाची कीड लागून त्याचा विध्वंस नाही का होणार!

गोर०—पटतं पटतं, मला तुमचं म्हणणं काहीसं पटतं. पण याला उपाय काय? गोखान्याच्या गोठे सफाईवर पोट भरणारा मी पोटार्थी.

क्रान्ति—असाल. पण तेवढ्यानं तुमच्या माणुसकीचं शेण तर नाही ना झालं?

गोर०—छे छे! असं मीच कबूल केलं, तर सारं जग माझ्याच तोण्डात शेण घालील. सध्या आमची नजर फक्त गायापुरतीच आहे. बायांकडे दृष्टी देण्याचे आमचे ध्येयच नाही. अडल्यानाडल्या बायांसाठी गावोगाव आश्रम आहेत. तिथं जाऊन त्यानी आपल्या कर्मांची ओझी

ठेवावी, आणि देवाला वाहिलेल्या पोळगायाप्रमाणं खुशाल मोकाट गावभर फिरावे. त्यांचा कोणी हात धरणार नाही.

क्रान्ति—अहो, मानवी मातांपेक्षा तुम्हाला या पशूमातांची एवढी काळजी का ? मानवी मातांच्या नाशानं, समाजाचा विध्वंस झाला, तर तुमच्या या गोमाता, ती शेति, न् दुधातुपाला कोण चाटणार ?

गोर०—कोण म्हणजे ? आम्ही न् आमचे महाराज.

विवेक—धन्य आहात दोघं. घ्या आता रजा.

[पोलीस इन्स्पेक्टर गोरक्षण्याचा चेहरा एका फोटोशी पडताळीत येतो. त्याला पाहून गोरक्षण्या भेदरतो.]

इन्स्पे०—(स्व.) तन्तोतन्त जुळला. हाच तो गुन्हेगार (उघड) अहो, गाय-बैलवाले, इकडे या पाहू.

[गोरक्षण्या आल्या वाटेने पळण्याचा प्रयत्न करतो. इन्स्पेक्टर त्याला पकडून थाम्बवतो.]

इन्स्पे०—काय हो पोळ, मी तुम्हाला हाक मारतो ना ?

गोर०—" उठा या काला । गाईला भिक्षा घाला. "

इन्स्पे०—गाईची व्यवस्था नीट लागली, या बैलाचा बन्दोबस्त करायचा आहे. तुझं नाव कायं ?

गोर०—या देहाला काल्वडदास शेणगोळे म्हणतात.

इन्स्पे०—राहता कुठे ?

गोर०—वसति गोखान्याच्या गोठ्यात, आणि फिरती पाय जातील तिकडे.

इन्स्पे०—अरे चोरा. सोंग तर मोठे छान सजवलेस ! विलास नगरच्या मालति कलावन्तिणीचे दागिने चोरून पळालेला धोण्डया बेरड तूच नाहीस का ?–हा बघ तुझा फोटोग्राफ.

गोर०—अहो गणेशपेटर साहेब, हां फोटोग्राफ माझा नव्हे हो. गोमातेची शपथ-बारामतीच्या वळूची शपथ, हा फोटो माझा नव्हे.

इन्स्पे०—तुझा नाही, तर काय तुझ्या बापाचा ?

गोर०—बरोबर हेरलंत. माझा न् माझ्या बछ्लांचा तोण्डावळा इतका एकसारखा हुबेहूब. का बाप कोणता न् लेक कोणता, हे हुडकायचा आईलाहि फारसा विधिनिषेध राहात नसे. पंचाईत पडायची.—बरं, येतो मी. जय गोमाता की जय. (जाऊ लागतो.)

इन्स्पे०—(त्याची गचाण्डी धरून) हरामखोरा, आम्हाला बनवतोस काय ? चल, आपल्या पापांची फळे भोगायला पोलीस चावडीवर.

विवेक—काय, कसली भानगड आहे ही ?

इन्स्पे०—असल्या बेरडांजवळ भानगडीना हो काय तोटा ? गावोगाव दरवडे घालून इस्टेटी करायच्या, आणि बेण्ड फुटायची वेळ आली, का घुसले असल्या सोंगाढोंगाच्या बुरख्यात. कोण आहे तिकडे. (शिपाई येतो] जा या बेरडाला घेऊन न् ठेवा लॉकप्मधे. (शिपाई गोरक्षण्याला पकडतात.)

गोर०—चला. सत्यमेव जयते. "पकडा मऽऽला । गाईला चारा घाला ॥" (जातो)

इन्स्पे०—या बैलालाहि कडिबेडयाची पेण्ड चारा.

विवेक—किती उलट्या काळजाचे लोक असतात हे !

इन्स्पे०—दुसऱ्याच्या बायकोला फितवून स्वताची बायको करणाऱ्या संभाविता इतकेच उलट्या काळजाचे !

विवेक—व्हॉट् डु यू मीन ?

इन्स्पे०—हे बेरड पोटासाठी तरी गुन्हा करतात, पण तुमच्या सारखे बॅरिस्टर, स्वताच्या फुकट जाहिरातीसाठी, हवे ते उत्पात करतात.

विवेक—मिस्टर इन्स्पेक्टर, होल्ड युअर टंग्.

इन्स्पे०—एक्पक्यूज मिस्टर विवेकराव, आपण माझे कैदी आहात. यू आर अण्डर अरेस्ट.

शान्ति—काय ! विवेकराव कैदी ! तुम्हाला पकडलं ! तुमचा काय गुन्हा ?

विवेक—शान्ते, ही घाबरण्याची का वेळ ? पकडलं तर पकडलं. होईल कोर्टात खऱ्याखोट्याचा निकाल. इन्स्पेक्टरसाहेब, आपल्याजवळ वारण्ट आहे ना ?

इन्स्पे०—आपल्या सारखे कायदेपण्डित अशी शंका घेणारच. म्हणून हे पहा तयार आहे.

विवेक—फिर्यादी कोण ?

इन्स्पे०—सनातनेतर्फे कावळे वकील.

शान्ति—कावळे–कावळे. कावळे ! ताई, ताई, मी आता काय करू ? कुठं जाऊ ?

क्रान्ति—शान्ते रडू नकोस. हे पहा, डॉ. प्रवाळ आले. [डॉ. प्रवाळ येतो.] डॉक्टर, शान्तीची आता तुम्ही काळजी घ्या.

प्रवाळ—ओ ! अखेर माझाच होरा खरा ठरला—

इन्स्पे०—बी क्विक् मिस्टर विवेकराव.

क्रान्ति—वी आर रेडी. डॉक्टर, शान्तीला संभाळा.

प्रवाळ—शान्ती माझी बहीण आहे. तिची चिन्ता मला. विश् यू गुड लक, विवेक क्रान्ति.

क्रान्ति—विवेक हद्दपार झाला, तरी मरणारा नव्हे, आणि क्रान्ति चेचली ठेचली गेली, तरी मरणारी नव्हे. पण शान्ति फार हळव्या मनाची. तिला धीर देऊन जपा.

प्रवाळ—डोण्ट वरी. गुडबाय्.

(सर्व जातात.)

प्रवेश दुसरा

[हातात व खाकोटीला कायद्यांच्या लठ्ठलठ्ठ बुकांचा बोजा घेऊन बावळे येतो. पाठोपाठ भैरव हाका मारीत येतात.]

भैरव—बावळे, अहो बावळे, जरा स्टॉप् सबूर हॉल्ट. काय, कसली उडाली आहे एवढी लगीन घाई !

बावळे—निवान्तीने घरी येऊन भेटा. आता मरायला सुद्धा मला फुरसद नाही.

भैरव—अहो पण जरा थोडे तर जगाल. मरायचं तेव्हां ठार मरा. आहे काय एवढी धामधूम ! आणि हे एवढे कसले ओझे !

बावळे—बैलाचिये पाठी साखरेच्या गोणी.

भैरव—अबबब ! या भाराखाली गाढवसुद्धा बेजार व्हायचा !

बावळे—गाढव बेजार होईल. पण वकीलाला न् त्याच्या कारकुनाला बेजार होऊन भागणार नाही. हे गाढवाचे ओझे डोक्यात जिरवणारा प्राणी वकील होतो, आणि हे असे डोक्यावर मिरवणारा, त्याचा कारकून होतो.

भैरव—अरेच्चा ! मोठाच चमत्कार हा ! पण आहे काय असे या ओझ्यात परब्रह्म ! का, सगळा गाढवांचा गोंधळ न् लाथांचा सुकाळ !

बावळे—परब्रह्माची व्याख्या जवळजवळ अशीच. पण या गाढवाच्या ओझ्यात कायदा आहे कायदा ! लॉ ! खटले चालवायला यांचीच जरूरी लागते वकीलाना.

भैरव—अरेच्चा ! जगाच्या फार मागे राहिलो रे मी !

बावळे—राजा, परमेश्वराचा शेण्डाबुडखा उमगेल, ब्रह्ममायेचा पाट लावता येईल, फण्डगुण्डाच्या फाटक्या खिशाचा न् गायतोण्ड्या वेषाचा ठाव घेता येईल, पण-हे बॅक्वर्ड महापुरुषा, वकीलाच्या अकलेची लांबी-रुन्दी मापताना, युक्लीडच्या अकलेचे तीनतेरा उडतील ! वकील म्हणजे काय थट्टा समजतोस !

भैरव—हिवडं भरलं मला !

बावळे—लेंग्थ् विदाउट् ब्रेड्थ् ! रुन्दीशिवाय लांबी ! वकील जर असा, तर त्याचा कारकून कसा !

भैरव—हेड् विदाउट् ब्रेन्. कॉक् विदाउट् हेन्. कोम्बडीशिवाय कोम्बडा, मॅन् विदाउट् वुमन् ! बायकोशिवाय चोम्बडा !

बावळे—असलो जरी मी असा, तरी दाबतो ना वकिलाच्या नसा !

भैरव—सुकला माझा घसा, जरा थोडे खाली बसा.

बावळे—वकीलाचा कारकून खाली बसत नसतो. इतराना खाली बसवीत असतो.

भैरव—बावळे बावळे, तुमच्या कारकुनीवरून वकील ओवाळून टाकावा ! तुम्ही एक वण्डर आहात, फण्डर आहात, थण्डर आहात !

बावळे—भलतीच ब्लण्डर करूं नका. कायद्याने बोलावे न् कायद्याने चालावे. कायद्यात वण्डर नाही, थण्डर नाही, फ्लण्डर नाही, आणि एकादा कायदा नालायक म्हणून रद्द झाला, तरी त्यांत ब्लण्डर होत नाही. भैरव, कायद्यांचा हा बोजा, म्हणजे एक बडा अकलखाना आहे. यात हजारो कलमे आहेत.

भैरव—कलमे ! कलमे का मलमे !

बावळे—कायद्याचं कलम म्हणजे एक प्रकारचं मलमच म्हटले तरी चालेल. पण कोणत्या गुन्ह्याच्या पिकवणीवर कोणत्या कलमाचे मलम चोपडायचे, आणि गळू पिकून फुटलेच, तर त्याच्या बेमालूम छपवणीसाठी, कोणत्या कलमाच्या पुराव्याची मलमपट्टी बसवायची, याचं अवधान चुकलं, की विवेकरावासारखा बॅरिस्टर सुद्धा कायद्याच्या कचाटीत सापडतो.

भैरव—सापडला म्हणून कायदा काय त्याचे वांकडे करणार !

बावळे—काय वाकडे करणार ! कळेल आता इतक्यात. कोर्टात केस चाललीच आहे. कलम ४९७ ! दुसऱ्याच्या विवाहित स्त्रीशी सम्बंध ! पाच वर्षे सक्तमजुरी न् वर दण्ड. सनातन्यांच्या वतीने आमच्या कावळे साहेबानी आज कोर्टात अश्शी वकिली केली–अश्शी वकिली केली–अस्सा इंग्रेजीचा चौफेर मारा केला, की कोर्टाच्या कचेरीला घाम फुटला.

भैरव—आणि क्रान्तीबाईला शिक्षा होणार ! बुवाला शिक्षा, बाईला शिक्षा,–असला कसला कायदा !

बावळे—कायद्याच्या खाचाखोचा या बावळ्याला विचार. कारकून असलो, तरी बिकट त्रांगड्याच्या वेळी, मोठमोठ्या बालीस्टरांच्या टाळक्यात या बावळ्याचा भेन्दूच पुरणासारखा भरला जातो. ४९७ कलमाखाली क्रान्तीबाईला शिक्षा होत नाही, होणार नाही, होणे शक्य नाही, आणि होईलच होईल अशा पुराव्याचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संभव नाही.—भैरव, याला म्हणतात कायद्याची कायदेशीर भाषा ! कर्ता कर्म क्रियापदाचा थांग लागला नाही, तरी क्रियेच्या पदावर कर्त्याचे कर्म हटकून ताठ उभे राहते.

भैरव—दादोबाच्या लघुमोठ्यावर ताण दिलते. तुमच्या कावळे वकीलानी कोर्टाच्या इमारतीला घाम फोडला. पण विवेकरावाने काय जबानी दिली ?

बावळे—कायदा कसाही असो, काहीहि म्हणो, आम्ही दोघे नवरा बायको आहोत. विवाहविधीचा आम्हाला विधिनिषेध वाटत नाही, असे दोघानी कोर्टाला स्पष्ट सांगितले. पण कायदा त्याना तसे थोडेच समजणार?

भैरव—त्यांच्या विवाहावर तर मी संगीत सुरात रंगीत अक्षता उधळल्या आहेत ना ?

बावळे—अरे मग प्रोसीजर कोडा, तू का नाही धावलास साक्षीला? भत्ता मिळाला असता आणि खटल्याच्या कायद्याचे कलम बदलले असते. तू तर विवेक-क्रान्तीचा सस्पेन्डर !

भैरव—सस्पेण्डर म्हणा, नाहीतर दास्पिण्डर म्हणा. पण साक्षीने कलम कसे बदलते ?

बावळे—दत्तविधानाच्या खटल्यात नुसत्या साक्षीवर बापाचे कलम बदलते, आणि आईची आढी उफलते.

भैरव—साक्षीला शिक्षा पण असते का ?

बावळे—खोट्या साक्षीला हमखास असते, पण खऱ्याला मुळीच नसते.

भैरव—खरी खोटी साक्ष ठरवतो कोण ?

बावळे—पुरावा, कायदा आणि न्यायाधीश.

भैरव—हे तिघेहि माझ्या खानावळीत येत नाहीत. मग भत्त्याच्या आशेनें कशाला पडू मी या भाडोत्री लफड्यात ! विवेक-क्रान्ती नवरा बायको ठरली, तरी त्यांचे पोर माझे नाव थोडेच सांगणार ? आणि ठरली नाही, तर ते कारटं सनातन्याच्या नावावर थोडेच विकणार ? साक्षीच्या शिक्षेपेक्षा शिक्षेची साक्ष गावभर दिलेली काय वाईट ?

[**आत—इन्स्पेक्टर**—माझे ऐका, तुम्ही अशीच साक्ष द्या.]

भैरव—अशीच साक्ष द्या ! देववाणी का भूतवाणी !

बावळे—अरे बापरे ! हे तर इन्स्पेक्टर साहेब. आणि ते दुसरे कोण बरोबर ?

भैरव—डॉ. प्रवाळ ! याने काय गोन्धळ केला आणखी ! कोणाचं पोटबीट पाडलं, का घातली एकाद्या संस्थानिकाला औषध म्हणून कुत्र्याची पुडी !

बावळे—काहीतरी भानगड दिसते. चल, आपण जरा बाजूलाच उभे राहू. (दोघे जातात.)

[डॉक्टर प्रवाळ व इन्स्पेक्टर येतात.]

इन्स्पे०—डॉक्टरसाहेब, आपण हा हट्ट सोडून द्या. मी सांगतो अशीच साक्ष द्या.

प्रवाळ—इन्स्पेक्टरसाहेब, आपली सूचना कितीहि सद्धेतूची असली, तरी मला ती तत्त्वासाठी मान्य करता येत नाही; मी दिलगीर आहे.

इन्स्पे०—शान्ताबाई सारख्या सुविद्य आणि सज्जन तरुणीला सामाजिक जीवन-स्वास्थ्य देण्यासाठीच तुम्ही हा गर्भपात केलात.

प्रवाळ—लिव् अॅण्ड लेट लिव्, जगा आणि जगवा, हेच सामाजिक जीवन-स्वास्थ्याचे मूळतत्त्व आहे.

इन्स्पे०—कायदा याच तत्त्वावर उभारलेला आहे.

प्रवाळ—पण भ्रूणहत्येचा ३१२ सेक्शन् मात्र याला खास अपवाद दिसतो, निदान हिन्दुसमाजापुरता तरी.

इन्स्पे०—पण त्यात सुद्धा अपवादाच्या फटी आहेत ना ! धोक्यात असलेल्या बाईचा जीव वाचवण्यासाठीच गुड् फेथूनें मी हे अॅबॉर्शन् केले, असा जबाब तुम्ही दिलात, तर तुम्हीहि सुटाल, न् ती बिचारी शान्तीहि सुटेल. तुमच्या सारख्या लण्डन् एम्.डी. वर कोण विश्वास ठेवणार नाही !

प्रवाळ—आणि म्हणूनच मला कायद्याच्या या असल्या फटींतून निसटायची मुळीच इच्छा नाही. गर्भपाताला शान्तीची आधी मुळी सम्मतीच नव्हती. पण सगळ्या वृत्त-पत्रात काल मी जे स्टेटमेण्ट प्रसिद्ध केले-

इन्स्पेक्टर—उगाच घाई केलीत ती.

प्रवाळ—ती तत्त्वे तिला पटली, तेव्हाच तिने सम्मति दिली. समाजाने शान्तीची न् तिच्या अर्भकाची अनन्वित छळाने हत्त्या करण्यापेक्षा, तिला

वाचवण्यासाठीच मी ही ॲबॉर्शन्‌ची स्टेप् घेतली. परिणामांचा विचार करून घेतली. कायद्याची कदर ओळखून घेतली.

इन्०—कावळे वकीलाच्या त्या वावळे कारकुनाने पोलीस स्टेशनवर वर्दी दिली नसती, तर आम्हाला या भानगडीत पडण्याची जरूरच नव्हती. तुमच्यासारखे विद्वान् डॉक्टर भलतेच करतील, असे मानायला आमची डोकी खास फिरलेली नाहीत. पण तक्रार आल्यावर तपास न करून चालणार कसे ?

प्रवाळ—या प्रकरणातला मुख्य गुन्हेगार कोण, तो तुम्हाला चांगला माहीत आहे. पण कायद्याची कदर चोराला सोडून संन्याशालाच फाशी देत असेल, तर निष्पाप शान्तीच्या–माझ्या बहिणीच्या–जोडीने फासावर जायला हा डॉक्टर प्रवाळ तयार आहे. इन्स्पेक्टरसाहेब, ३१२ सेक्शन्‌खाली, जाणून अगर नेणून, आयुष्याची माती करून घेणारी, शान्ति ही एकटीच का अभागी तरुणी आहे ? आजवर या कलमाने असल्या शेकडो मातांचा संहार करून, पाषाणहृदयी हिन्दुसमाजाच्या खुनसटपणाची भूक भागविली आहे. या भडकलेल्या भुकेच्या भट्टीत शान्तीचा न् या प्रवाळाचा बळी पडलेला पाहून, हे ३१२ कलम योग्य रीतीने बदलायची कुणा महात्म्याला बुद्धी झाली, आणि सरकारच्या भूतदयेने तिला पाठिम्बा दिला, तर आमचे प्राण सत्कारणी खर्ची पडले, हे समाधान सुद्धा बिनमोल नाही का ! (घड्याळ पाहून) चला. उशीर होईल कोर्टात जायला.

इन्०—चला, आयॅम् व्हेरी सॉरी फॉर यू बोथ [दोघे जातात.]

प्रवेश ३ रा

[वकीलांचे चेम्बर. कावळे व सनातने येतात.]

कावळे—का ! घातला की नाही खाड्यात त्या बॅरिस्टराला ! ३ वर्षे सक्तमजुरी आणि २ हजार रुपये दण्ड ! लण्डनची वारी करून आले न् लागले या वाचाळपुरीत विलायती चाळे करायला. म्हणे आम्हाला याचा विधिनिषेध नाही न् त्याचा विधिनिषेध नाही. पण कायदा कसा यांच्या

चाळ्यांचा विधिनिषेध मानणार! आज मात्र तुम्ही खरी मात करून वाचाळपुरीचे नाव राखलेत, सनातने.

सनातने--डोण्ट टॉक वर्ड, यू रास्कल, स्कौण्ड्रल.

कावळे--पुराण्यासारखे डोके फिरले की काय? बायकोचा ॲक्टिंग नवरा तुरुंगात गेला म्हणून? का गरोदर बायको बेवारशी सुटली म्हणून?

सनातने—तुझ्यासारखा समाजकण्टक डोमकावळा फासावर का जात नाही म्हणून!

कावळे—मला फासावर जाऊन भागणार कसे, आणि देणार तरी कोण मला फाशी? कावळ्यांचा निर्वंश झाला, तर वाचाळपुरीचे चैतन्यच नष्ट व्हायचे. तुमच्यासारख्या मुसळ्या मानवानी लोकसंख्येचे पोट फुगवण्याची पुण्याई मिळवावी-

सनातने--आणि तुझ्यासारख्या डोमकावळ्याने, शान्तीचा उकीरडा करावा, क्रान्तीला देशोधडी लावावी, विवेकाची मुस्कटदाबी करावी,-

कावळे--आणि अखेर या सनातन्याला गाढव बनवावा! माझ्यासारखे शहाणे असल्याशिवाय विधिनिषेधाची नाटके भरघोस रंगत नसतात, बरं का!

(बावळे येतो.)

बावळे—आणि बावळ्यांच्या फोडणीशिवाय कावळ्यांची कढी खमंग होत नसते बरं!

कावळे—Quite right बावळे. What is the news?

बावळे—३१२ कलमाखाली शान्तीला दोन वर्षे, आणि प्रवाळाला एक वर्ष सक्तमजुरी झाली.

कावळे—Oh, glad to hear that. बावळे. जॉनी वॉकरच्या हम्परची ऑर्डर द्या.

सनातने—छे छे छे छे! तुमची सावली घेईल, त्याला साथ नसतानाहि प्लेग होईल. अरे, तुम्ही माणसे, राक्षस का साप! शान्ति-प्रवाळसारख्या सज्जनांची आपत्ति पाहून हासता! त्यांच्या आत्मयज्ञांच्या क्लेशांची टवाळी करता!

(भैरव येतो.)

भैरव—कोणी कितीहि टवाळी केली, तरी त्याना शिक्षा देणाऱ्या गोऱ्या जज्जाने मात्र माणुसकी दाखवली.

कावळे—माणुसकी दाखवली ? कशी काय ? त्याना सोडले की काय ?

भैरव—फेपऱ्याची फिट् आणू नका. त्याना नाही सोडले. पण जज्जाने मात्र आपली न्यायदानाची नोकरी ताडकन् सोडली.

सनातने—कारे का, भैरवा का ?

भैरव—निकाल दिल्यावर जज्जसाहेब कळवळून म्हणाले, कायद्यापुढे नाइलाज, म्हणून मला या दोघाना शिक्षा द्यावी लागत आहे. पण एकंदर व्यवहार पाहिला, तर हा अन्याय होत आहे. गिल्टी बाजूला राहून इन्नो-सण्ट शिक्षेला जात आहेत. हायकोर्टाने अनेक वेळा ३१२ कलमाचा हा अन्याय उघड दाखवून निषेध केला आहे. पण त्याचा कोणीहि विधि-निषेध बाळगला नाही. असला अर्धवट अन्यायी कायदा, कायदेबुकावर असेपर्यन्त न्यायदानाचे काम करण्यापेक्षा, राजीनामा देणेच श्रेयस्कर, असे म्हणून त्या गोऱ्या जज्जाने जागच्या जागी राजीनामा खरडून कोर्टाला रामराम ठोकला.

सनातने—आहा ! त्या हतभागी प्रवाळ-शान्तीच्या दुर्दैवाची चीड अखेर एका गोऱ्या जज्जाला आली आं ! आमच्या सामाजिक जुलमाचं पाप, त्यालाच रमगावं, आणि आमच्या स्वदेशी शहाण्यानी त्या पापावर खुनसटपणाचे देव्हारे थाटण्यातच जन्माची सफलता मानावी ! शान्ते शान्ते, तुझ्या अशाहि आपत्तीत, तुझ्यावरील अन्यायाचा सक्रीय निषेध करणारा एक गोरा सज्जन निघाला, हे समाधानसुद्धा तुला काही थोडे नाही !

कावळे—का ! शान्तीचे लव्हाळे फसले, म्हणून का या पोकळ डोक्यात एवढी उमाळ्याची राजापुरी गंगा फुटली ! अहो राव, मग इथं कशाला थाम्बता ! जा तडक धावत जेलात आणि लावा शान्तीशी जेल-खानी पाट.

बावळे—जन्मठेप किंवा फाशीची शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराशी तुरुंगात लग्ने लावून, देशभक्ती गाजवणाऱ्या तरुण तरुणींची एक साथच आली आहे.

कावळे—घुसा या साथीत आणि पाट लावून होऊद्या तुमच्या फोटोची जाहीरात सगळीकडं.

सनातने--फोटोसाठीं पाट !

[आतः-पुराणेः-लाव कुंकू-लाव पाट]

कावळे—विधिनिषेध नाटकाच्या भरतवाक्यासाठी आला का हा लावा कुंकू-लावा पाट !

[पुराणे येतो.]

पुराणे—हां ! आला आला. शान्तीचा बाप आला, तुझा दत्तक सासरा आला.—

> **वाचाळपुरी आटपाट ।**
> **सनातन्याची फुटली पाठ ।**
> **कावळ्यांची गर्दी दाट । लाव कुंकू० ॥ १ ॥**

भैरव—अहो रावसाहेब, शान्त व्हा. प्रसंगाचा विचार करा.

पुराणे—प्रसंग ! कसला आला प्रसंग !-

> **निसंगाशी संग आणि प्राणाशी गाठ !**
> **शान्ति माझि विधवा तिशी लावा कुणि पाट ॥**
> **लावा कुंकू० ॥ १ ॥**

भैरव—अहो तुमच्या शान्तीला दोन वर्षें सक्तमजुरीची शिक्षा झाली शिक्षा !

पुराणे—सक्तमजुरी ! शिक्षा ! शान्तीला ! माझ्या पोरीला ! या पुराण्याच्या एकुलत्या एक फुलाला ! शिक्षा ! भैरव-भैरवा, कोणी दिली शिक्षा ! का !

भैरव—तिने गर्भपात केला गर्भपात !

पुराणे—गर्भपात ! कलम ३१२ ! अरे, पण तिचा कुणी केला विश्वासघात ! दाखव मला तो पाजी. त्याच्या नरडीला डसतो. दाखव.

कावळे—गुडबाय जण्टलमेन. नाटकाच्या नायकाने आता एक्झिट करणेच शहाणपणाचे. बावळे बकप्–एक्झिट. (कावळे व बावळे जातात.)

भैरव—कायहो, झिट आली म्हणून का एक्झिट ?

सना० भैरव—कावळे वकील शेमशेम !

पुराणे—भैरव, कुठं आहे तो विश्वासघातक्या ?

भैरव—तो शहाणा–डोमकावळा–गेला–उडाला.

पुराणे—उडाला ! उडाला ! उडाला. या पुराण्याचा भ्रम उडाला. (कपडे तपासून) हे काय ! मी या वेषात !

सनातने—रावसाहेब, अलीकडं आपलं डोकं फिरलं होतं.

पुराणे—तुम्ही कोण ! सनातने ! तुमचं नाही का डोकं फिरलं !

भैरव—त्याना डोकंच नाही. मग फिरेल कुठून ! ते आहेत घालवेडे, न् तुम्ही झालात फार वेडे.

पुराणे—वेडा ! रावसाहेब पुराणे वेडा ! क्रॉफर्ड साहेबाचा हा भक्त असा वेडा ! का झाला वेडा ! कुणि केला वेडा !

भैरव—अहो, शान्तीनं कपाळी कुंकू लावलं, म्हणून तुमचं डोकं फिरलं ना !

पुराणे—शान्तीच्या कुंकवानं माझं डोकं फिरलं ! कुंकू लाऊन तिनं आपल तोण्ड उजळ केल, म्हणून मी माझ्या तोण्डाला धुळवड फासली ! शान्ते शान्ते, पोरी, तुझे सगळे लाड मी पुरवले, मग या कुंकवाच्या टिकल्यासाठीच मी कसा ग तुझा कसाब बनलो !

सनातने—रावसाहेब, शान्त व्हा–शान्त व्हा.

पुराणे—माझी निष्पाप शान्ति खडी फोडायला गेली, आता या पापी पुराण्याला मसणातच काय ती शान्ति !

सनातने—रावसाहेब, तुमच्या इतकाच मीहि पापी आहे.

भैरव—यांच्या पापाला शेणगोमुत्राचा उताराहि नाही चालायचा.

सनातने—देहान्त प्रायश्चित्तच घेतले पाहिजे. काळाचा ओघ स्पष्ट दिसत असताना सुद्धा, त्याच्या प्रवाहाबरोबर न चालता, रावसाहेब, आपण त्याला प्रतिकाराची टक्कर मारण्याचा मुर्दाडपणा केल्यानंच, या पशुकोटीला आलो.

भैरव—नन्दी म्हणून सुद्धा मन्दिरप्रवेश तुम्हाला मिळणार नाही.

पुराणे—दैवानं आज कहर केला. सनातने, भैरवा, माझा अन्नदाता क्रॉफर्डसाहेब, आपल्या पोरीच्या अशाच एका हट्टासाठी वैतागला आणि अखेर वेडा होऊन मेला. आता माझ्यावर-या क्रॉफर्ड मामलेदारावर-रावसाहेब पुराण्यावर-पोटच्या पोरीच्या, माझ्या शान्तीच्या नावाने टाहो फोडीत मरायचा प्रसंग आला हो.-शान्ते-शान्ते-कुठं आहे माझी शान्ति.

भैरव—रावसाहेब, शान्त व्हा. ती पहा आली शान्ति. (क्रान्ति येते) अहो सनातने, पळा ही क्रान्ति !

पुराणे—(क्रान्तीजवळ जाऊन) शान्ते शान्ते, मला क्षमा कर. या बापाला क्षमा कर. माझे वेड गेले. शान्ते, माझे डोळे लख्ख उघडले.

क्रान्ति—बाबा, डोळे नीट उघडून पहा. मी शान्ति नव्हे.

पुराणे—मग कोण, भ्रान्ती का आहेस तू !

क्रान्ति—भ्रान्ति मेली, शान्ति रसातळाला गेली, म्हणूनच ही क्रान्ति इथं अवतरली. कोणी घाबरू नका.

पुराणे—क्रान्ति-क्रान्ति, तूच आता माझी शान्ति.

सनातने—क्रान्ति, तुझं वास्तविक स्वरूप या मूढ सनातन्याला न उमगल्यामुळेच, विधिनिषेधाच्या या नाटिकेत मला अस्सं रंगावं लागलं. मला क्षमा कर. विवेकाच्या दडपशाहीला मी कारण झालो, याची मला फार लाज वाटत आहे.

भैरव—(हळूच सनातन्याला) क्रान्तिबाईला दिवस गेले आहेत, त्याची नाही का तोळामासा लाज !

क्रान्ति—भैरव, क्रान्ति पडदानशीन नार नव्हे. माझा खुलासा नीट ऐका. विवेक-क्रान्तीची ताटातूट झाली, विवेकाची मुस्कटदाबी झाली, तरी क्रान्तीच्या उदरात विवेकाचे नवचैतन्य या क्षणाला फुरफुरत आहे. कसल्याहि विरोधाला न जुमानता, ते योग्यकाळी पूर्ण. उमलून

पुराग्रे:—क्रांन्ति, ये......तूंच आता माझी शांति.

जन्माला येईल. कुकल्पनांचा अंधार नष्ट करील, आणि भूतदयेच्या कमळाना फुलवून समतेच्या प्रकाशानं सर्वत्र माणुसकीच्या तेजाचा सडा पाडील. तामस भ्रान्ति नष्ट झाली, सात्त्विक शान्ति दिङ्मूढ बनली, तरी त्रिगुणात्मक समानतेची ही क्रान्ति समाजोद्धारासाठी योग्य वेळी कडकडल्याशिवाय कशी राहील !

पुराणे—क्रान्ति ये.

क्रान्ति—आहा ! या गोड हाकेसाठी मी भुकेली होते.

पुराणे—सनातने या. भैरव, तू पण ये. वेडाच्या भरात मी " लाव कुंकू लाव पाट " आरोळ्या मारीत भटकत होतो.

भैरव—त्या मॅड्नेसमध्येसुद्धा मेथड होते की काय ?

पुराणे—असेल. पण आता चांगला शुद्धीवर आलेला हा पुराणे, माझ्या साऱ्या तरुण विधवा मुलीना हेच ओरडून सांगत आहे, की मुलींनो कसलाहि विधिनिषेध न बाळगता " लावा कुंकू लावा पाट."

सना० भैरव० क्रान्ति—" लावा कुंकू लावा पाट " !

क्रान्ति—

> भारत-भालिं तिलक नव देवा ।
> लाल भडक विभवाचा लावा ॥
> स्वातन्त्र्याचा हिरकणी चिन्दि चिज्वरा शिरा
> चिवेक-क्रान्तिच्या जडवाचा शिरपेच तुरा ।
> रमाकान्त कृति-गौरव व्हावा ॥ १ ॥

सर्व—विधिनिषेध समाप्त. विश्वाच्या सूत्रधारा, सोड तुझ्या अभंग यशाचा पडदा या नाटिकेवर.

अभिनववाङ्मयमालेचें ४ थें पुष्प.

वीर वामनराव कृत

शीलसंन्यास नाटक

समर्थ नाटक मंडळी स्टेजवर

आणीत असलेलें

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाऊस लि. पुणें.

— अभिनय वाङ्मय माला —

सदर मालेतर्फे नाटकें, कादंबऱ्या, लघुकथा, काव्य संग्रह, चरित्रें, वगैरे विविध प्रकारचे वाङ्मय दर तिमाहीस एक पुस्तक या प्रमाणें प्रसिद्ध करण्यांत येईल.

मालेचा वर्गणीदार होण्यास प्रवेश फी एक रुपया. वर्गणी-दारास पाऊणपट किंमत.

वर्गणीदारास खास सवलत म्हणून खालील पुस्तकें सध्यां पाऊण किंमतीस मिळतील. पुस्तकें निदान पांच रुपयांची तरी घेतली पाहिजेत.

(१) हिंदुधर्म आणि सुधारणा	प्रि. गोळे	३—०—०
(२) ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या	,,	३—०—०
(३) वामन मल्हार जोशी चरित्र—कानिटकर		०—१२—०
(४) मधुकरांचा गुंजारव (काव्य संग्रह)		०—६—०
(५) प्रे. विल्सन चरित्र		१—०—०
(६) सं. हनुमान युद्ध नाटक		०—१२—०
(७) साहित्य—गुदाम (विनोदी लेख) तृ. पु.		१—८—०
(८) सं. दांपत्यरहस्य—प्रथम पुष्प		१—६—०
(९) सं. विधिनिषेध—नाटिका—द्वितीय पुष्प		०—१०—०

ना. त्रिं. भिडे, बी. ए.

चालक,

अभिनय वाङ्मय माला

विष्णुपुरा, पुणें नं. २.

Cover & blocks Printed at-Deccan Printing Works, Poona 2